

El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació

Sergi Martínez i Rigol

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

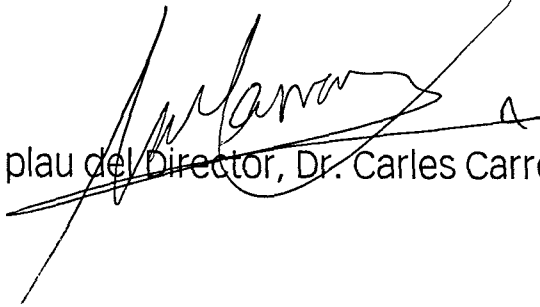
Departament de Geografia Humana

Programa de Doctorat Pensament Geogràfic i Organització del Territori (Bienni 1995-1997)

**El retorn al centre de la ciutat.
La reestructuració del Raval entre la
renovació i la gentrificació.**

Sergi Martínez i Rigol

Tesi per optar al títol de Doctor per la Universitat de Barcelona

Vist i plau del Director, Dr. Carles Carreras i Verdaguer

Universitat de Barcelona
Dos de maig del 2000

MAPA 3.15.- PLA DE SANEJAMENT DEL CASC ANTIC DEL GATCPAC, PRESENTAT EL 1934.

Font: GATEPAC (1937: 28)

El pla Comarcal de 1953 va projectar una sèrie de zones verdes per al Raval que mai es dugueren a terme, a més de continuar amb les opcions d'esventrament del teixit urbà com mostra Ricard Gomà:

El Pla d'Ordenació de Barcelona -o Pla Comarcal- de 1953 recupera les plantejaments de la proposta racional higienista d'Antoni Darder (1916), i del Pla de Reforma Interior de Vilaseca (1943). Tanmateix, és en la política de Plans Parcial, formalitzada en els documents de 1956 i 1959, on es poden constatar, en tota la seva extensió, les concepcions urbanes imperants. En general, pren força l'opció de l'esventrament viari, i de substitució de teixits i col·lectius residents. Al Raval es preveu l'obertura de l'Avinguda de les Drassanes, com a

operació de reestructuració del sector, completament deslligada de les contradiccions urbanes de la zona (GOMÀ, R., 1997: 67).

I posteriorment, el pla Metropolità de 1976, que ha estat el pla que ha marcat les pautes de la reconstrucció de la ciutat de Barcelona, segons els veïns de la Coordinadora d'Associacions de Veïns de Ciutat Vella:

no va tenir altra virtualitat en el barri, afortunadament, que la d'aconseguir mobilitzar els veïns en contra seva (COORDINADORA DE LES AA.VV. DE CIUTAT VELLA, 1991: 172).

Al llarg d'aquests quasi cent anys de planejament sobre el Raval, i també de forma general per al conjunt de Ciutat Vella, es va apostar sempre per a la substitució del teixit viari preexistent, i també, algunes vegades de forma explícita, per la substitució dels col·lectius socials que l'habitaven. Ja alguns reaccionaren al Pla Baixeras anunciant la necessitat de real·lotjar als afectats per les demolicions:

Per a alguns (R. Puig i Valls, Ll. Zurdo Olivares) calia compensar, en certa manera, aquesta difícil -i violenta- operació de cirurgia urbana: cal, diuen, crear "barris obrers" als afores. A la "Memòria" de 1907, en canvi, si bé es parla de l'afectació de més de 6.000 habitatges, no hi ha propostes alternatives per a aquesta qüestió (R.). (GALERA, M., ROCA, F. i TARRAGÓ, S., 1982: 634).

Aquest planejament higienista ha buscat, en definitiva, la revalorització econòmica del Raval i del conjunt del centre històric, l'aprofitament de la seva centralitat, a partir de:

mecanismes d'alliberament massiu de sòl i de reestructuració física, no com a forma de crear nous espais urbans i socialitzar-ne l'ús, augmentant la qualitat de vida del col·lectiu resident, sinó com a mecanisme d'adaptació de l'oferta del sòl, per tal de ser reintroduït en l'aparell de promoció immobiliària, generant espais i usos d'alta rendibilitat, incompatibles amb les estructures urbanístiques i socials preexistents (GOMÀ, R., 1996: 67-68).

Malgrat que aquest tipus de planejament va estar vigent, però sense portar-se a terme, durant més de cent anys, no es pot dir que va fracassar, ja que en realitat va aconseguir fer entrar al Raval en una dinàmica de degradació física que al final, en primer lloc, ha augmentat les possibilitats econòmiques de renovació a partir de la creació d'un diferencial de renda o *rent gap*, i en segon lloc, ha justificat les necessitats socials d'intervenció.

El procés de degradació física del Raval ha tingut dos elements essencials. Per una banda, i com ja s'ha vist, aquesta "eterna" afectació per part de projectes urbanístics ha provocat un procés de desinversió i de no realització d'obres de millora i manteniment per part dels propietaris immobiliaris. Aquests, seguint un comportament econòmic racional, no inverteien en uns edificis que podien ser expropiats o que ja ho havien estat, mentre que els propietaris dels edificis que no havien de ser expropiats, no inverteien esperant, a més llarg termini, poder obtenir les plusvàlues de la renovació del barri. Cal tenir en compte, a més, que la forma de tinença predominant al Raval ha estat el lloguer⁵³, i per tant el no manteniment per part del propietari generava condicions deficientes de vida al llogater, mentre que qualsevol intent de millora per part d'aquest podia generar ràpidament un augment de la renda, en concepte de lloguer, que havia de pagar.

Per altra banda, cal tenir en compte els efectes que ha tingut, al llarg del segle XX, l'intervencionisme de l'administració sobre els lloguers. Ja el 1920, el decret Bugallal va significar l'inici de l'intervencionisme per part de l'administració en els lloguers de l'habitatge, degut a l'alça de preus que hi va haver després de la Primera Guerra Mundial. En principi aquest decret congelava els lloguers als preus del 31 de desembre de 1914 per a les ciutats de més de 20.000 habitants, però posteriorment va ser ampliada a tot el territori espanyol. La congelació de lloguers va ser consolidada, posteriorment, amb la Llei d'Arrendaments Urbans de 1946. Deu anys després, el 1956, amb una nova Llei d'Arrendaments Urbans, s'intentaven actualitzar els lloguers congelats a partir de diverses disposicions governamentals (CORTÉS, L., 1995: 301). Finalment, la llei d'arrendaments urbans de 1964, a partir de la institució de la pròrroga forçosa, del règim de subrogacions i de la congelació de rendes pactades, va fer que els propietaris, per la quantitat que cobraven en concepte de lloguer (sobretot dels contractes antics, d'abans de l'entrada en vigor d'aquesta llei, que ja havien estat congelades diverses vegades), i per la possibilitat que tenien els llogaters de convertir el contracte d'arrendament en un contracte per a quasi tres generacions (EARHA, 1996: 17-18), no invertissin gens en el manteniment dels edificis. Per la seva banda els llogaters, seguint la filosofia que l'habitatge no era de la seva propietat, tampoc no hi feien cap tipus de reforma ni de millora⁵⁴, a més que, com s'ha vist, qualsevol intent de reforma podia repercutir en l'augment de la renda que es pagava en concepte de lloguer.

⁵³ Aquesta situació s'ha mantingut fins a l'actualitat en que, segons el cens d'habitatges de 1991, el 68,14% dels habitatges principals del Raval estaven en règim de lloguer, essent el barri de la ciutat que té el percentatge d'habitatges en lloguer més elevat. La resta de barris que formen el districte de Ciutat Vella tenen uns percentatges similars, 55,73% a la Barceloneta, 64,23% a Parc i 66,45% a Gòtic. Només la Dreta de l'Eixample, amb un 53,62%, supera el cinquanta per cent d'habitatges en règim de lloguer a la ciutat de Barcelona, tota la resta de barris estan per sota, arribant a casos com el del Barri Besòs, amb només un 5,58% en règim de lloguer (INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA, 1991).

⁵⁴ Aquesta influència en la degradació residencial de les rendes baixes dels contractes antics, s'intentà canviar, primer amb el conegut Decreto Boyer (Decret Llei del 30 d'abril de 1985), i

En el procés de degradació física del barri hi han actuat també d'altres factors, com la inexistència d'una política pública de promoció i rehabilitació, la pròpia política municipal d'expropiacions i la no inversió en infraestructures i equipaments (GOMÀ, R., 1997: 63).

Així, el Raval arriba, urbanísticament parlant, fins a principis dels anys 1980, esgotat. Per una banda, el procés urbanitzador va produir un model dens, amb manca d'espai públic i un espai privat vell i degradat. Per altra banda els intents de solventar aquesta situació -a partir del planejament- només van contribuir al procés de degradació física. Però malgrat aquest esgotament, el Raval, a causa de l'expansió de la ciutat, converteix la seva situació perifèrica en centralitat, i per tant es crea un potencial d'obtenció de plusvàlues molt alta en cas de renovació. El Raval, doncs, com s'ha definit popularment, és un conjunt de "cases de fang sobre sòl d'or"⁵⁵. A partir dels vuitanta el procés de reestructuració urbana va obrir les possibilitats a la renovació del Raval, a la superació del *rent-gap* que s'havia creat, la seva centralitat va fer que fos desitjable per a noves funcions.

posteriorment amb la nova Llei d'Arrendaments Urbans de 1994. Les influències d'aquests dos nous instruments jurídics, seran tractades però més endavant.

⁵⁵ Segons David Ley, un promotor canadenc describia aquesta mateixa situació però per a un barri d'una ciutat canadenca com a *poor people parking on valuable land* (LEY, D., 1996: 106).

3.2. La formació social del Raval

Si urbanísticament el Raval de Barcelona és actualment la part més occidental de Ciutat Vella, socialment és molt més complicat de definir-lo. A més, si la formació urbana del Raval ha estat complexa i poc estudiada, la seva composició social al llarg dels anys no ho ha estat més. Les obres de caràcter històric que s'han escrit sobre el Raval, de nombre escàs com s'ha vist en la primera part d'aquest capítol, han remarcat la seva situació perifèrica a nivell social des dels seus orígens, paral·lela doncs, a la concepció urbanística també perifèrica.

La història del barri del Raval ha estat simplificada amb una successió de pobres i marginats socials, obrers, immigrants, prostitutes, delinqüents i drogadictes. Així, es subratlla com des de que el Raval es va començar a habitar, les activitats i el tipus de pobladors que s'hi van assentar van accentuar la posició perifèrica del Raval respecte de la resta de la ciutat, horts, convents, hospitals i algunes professions i activitats marginals es contraposaven a un centre urbà ben diferent, on s'hi localitzaven activitats de prestigi social i econòmic. Posteriorment, amb la industrialització, els obrers van esdevenir els pobladors més nombrosos, juntament amb alguns industrials que van anar a residir a les seves fàbriques, i també algunes bones famílies que situaven els seus palaus i les seves residències en carrers de nova urbanització. Però les successives onades d'immigrants, inicialment procedents de la pròpia Catalunya, anaven densificant els carrers i els habitatges del Raval, que poc a poc s'anava omplint. Amb la construcció de l'Eixample i l'enderroc de les muralles, es va iniciar un període de desindustrialització del barri, però el Raval va continuar essent lloc d'acollida de la immigració que acudia a la ciutat, ara ja des d'altres províncies espanyoles, en busca d'unes oportunitats que al camp no tenia. Les classes mitjanes, van iniciar l'emigració d'un barri que ja feia temps que començava a mostrar símptomes del seu esgotament⁵⁵, possiblement empeses per les successives onades d'immigrants que van anar arribant a la ciutat. Posteriorment, a partir de mitjans dels anys seixanta, es va passar a una etapa de pèrdua demogràfica, però el Raval, igual que altres barris en el conjunt de Ciutat Vella, continuava essent un barri de transició, és a dir, que acollia a la nova immigració durant un temps mentre no trobaven un lloc fixe de residència. Aquesta inestabilitat residencial i la complexitat social són

⁵⁵ Els processos d'invasió, filtració i successió per part d'aquesta immigració han estat estudiats, per a un altre barri perifèric de Ciutat Vella, el de Sant Cugat del Rec, pel geògraf Josep Olives, qui seguint el model concèntric d'Ernest Burgess, va definir aquest barri barceloní com una zona de transició, força similar al que es podria dir del Raval (OLIVES, J., 1969). També el geògraf Pere López, en el seu estudi sobre els barris de Santa Caterina i el Portal Nou, va mostrar els processos d'invasió i filtració social, seguint l'esquema desenvolupat anteriorment per Josep Olives, a més de mostrar el procés d'expulsió previ a la rehabilitació (LÓPEZ, P., 1986).

un dels elements de la base del procés de degradació i de crisi urbana de Ciutat Vella segons Ricard Gomà (GOMÀ, R., 1997), en la seva anàlisi política del procés de crisi i regeneració d'aquest districte barceloní. Efectivament, amb la pèrdua demogràfica també es van anar intensificant altres problemes socials com la prostitució, el tràfic i el consum de drogues dures o la delinqüència, presents en el barri des de feia molts anys. Després de la guerra civil, la degradació del Raval es va anar accentuant, fins a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta, en que la corba de la degradació fa una inflexió per iniciar, el que sembla que ha de ser un període de recuperació.

A més, la forma com aquesta complexa situació social del Raval ha estat entesa per la gent de fora del barri, sobretot a partir dels inicis del segle XX, ha tingut una component de mitologia molt destacada. Això ha significat una simplificació i reducció de la realitat social del Raval a uns trets bàsics, que l'han acompanyat des de finals del segle XIX fins a mitjans dels anys vuitanta, aquest mite ha estat capaç de recrear un Raval fictici i allunyat de la diversa realitat social, a la que, fins i tot, ha arribat a substituir. Així, periodistes, reformadors i novelistes, que han estat els principals productors del mite, s'han anat centrant preferentment en els aspectes relacionats amb la pobresa, la violència i la decadència del barri, i les seves perspectives han anat evolucionant des de l'escandalós puritanisme fins al *voyerisme* només centrat en el sexe (MCDONOGH, G., 1986: 1). En conseqüència el Raval ha estat el barri bohemí, el barri de la diversió, el barri de la prostitució, el pitjor dels barris baixos de la ciutat, etc., en definitiva, ha estat el Barri Xino. Efectivament, el mite del Barri Xino, malgrat el que hagi pogut tenir de component real⁵⁶, també ha estat la imatge estereotipada del Raval, aquell Raval que ha estat conegut, fins i tot, internacionalment. La creació d'un territori problemàtic, ha generat al mateix temps la necessitat d'una intervenció per tal d'eliminar aquest problema anomenat Raval, Barri Xino o *Distrito V*. Aquest problema, però, sempre ha estat definit i controlat per actors externs al barri; els residents, els afectats realment per la construcció d'aquests mites i imatges, i

⁵⁶ L'obra de Paco Villar és un intent d'escriure una història del Barri Xino justament en el moment en que, tal i com es diu en el pròleg (escrit pel periodista Josep Maria Huertas Claveria), el Xino sembla condemnat a l'oblit. A més, es destaca en el mateix pròleg com sobre el Xino no existeix una obra exhaustiva i sòlida, només hi ha literatura de diversa condició, però aquesta obra *que recorre los cafés de camareras, los cabarets, algunos crímenes que han quedado en la memoria popular, personajes perdidos en la noche barcelonesa y, sobre todo, calles que antaño fueron emporio de un mundo donde se mezclaban a partes iguales lo popular y lo canalla*, és l'obra més completa que s'ha escrit sobre aquest barri (VILLAR, P., 1996).

Paco Villar aconsegueix refer noranta anys del Xino, des del 1900 fins el 1990, a base de notícies periodístiques i també documents dels jutjats i de governació (sentències criminals, sumaris, sancions i denúncies governatives), a més de nombroses cites i referències a autors que ja havien escrit sobre el barri. L'obra, doncs, aconsegueix donar una imatge bastant fidel del que devia ser aquell barri, malgrat que, com la majoria d'obres sobre el Xino, segueix essent molt parcial, ja que només n'ofereix una cara.

també per les solucions que s'han proposat, han estat sempre silenciats (MCDONOGH, G., 1986:1).

Ambdues variables, per una banda, la quotidianitat formada per aquesta diversa composició social, i per altra banda, les imatges i mites que s'han creat sobre el barri, han estat capaces de dotar de significats, sovint contraposats, a aquest territori concret, produint el Raval. Aquest barri central per la seva posició, ha estat al mateix temps una àrea perifèrica pels valors que se l'hi han associat, i per l'aspecte i l'ús que ha tingut (LÓPEZ, P., 1986: 21). Es correspondria aproximadament, segons aquell model urbà d'àrees concèntriques creat per Ernest W. Burgess el 1925, a una zona de transició, situada immediatament després de la zona central, però al contrari d'aquesta, en estat de deterioració. Aquesta zona de transició, segons el sociòleg dels Estats Units d'Amèrica, havia estat residència d'obrers industrials i anteriorment de les millors famílies (BURGESS, E.W., 1925).

Tant la composició social del barri com la seva imatge al llarg del temps, a l'igual que la configuració urbanística que s'ha tractat en el primer apartat d'aquest capítol tercer, han de donar algunes claus per entendre la composició social actual, i sobretot, el procés de reforma actual, que serà exposat en el capítol quart. Aquestes claus es concreten no en l'explicació d'una història "verdadera" del Raval, sinó tot el contrari, en la presentació de quines han estat les interpretacions que sobre aquest barri de Barcelona s'han fet, en la presentació d'unes coordenades històriques que pretenen justament posar en qüestió les bases i els resultats del procés de reforma actual, ja que aquestes es mouen entre l'ahistòria i la història selectiva. Per una banda, l'arrasament físic del patrimoni d'una part del barri intenta fer net amb el passat, intenta borrar les proves físiques del que va ser el Raval i del que ha estat durant molts anys significant per a la resta de la ciutat. Les històries i llegendes, sovint, només fan que justificar aquesta posició. Per altra banda, en altres parts del barri, alguns elements del patrimoni en canvi estan essent utilitzats per a revaloritzar-lo.

3.2.1. L'època dels camperols i dels convents: els primers habitants del Raval

Com ja s'ha vist en l'apartat anterior dedicat a la formació urbanística del Raval, aquest ha estat un territori poc estudiat per la historiografia medieval. Com es veurà més endavant, el Raval s'ha volgut caracteritzar per la presència de població relacionada amb activitats considerades marginals, prostitutes, pobres, pagesos, etc., però hi ha prou elements per pensar que la diversitat i la barreja social en aquest territori eren importants, i malgrat que podia ser un espai

perifèric per la seva situació, en cap cas era marginal. Per tant, es creu que un treball històric més seriós i exhaustiu seria capaç de fer canviar la cita que encapçala aquest capítol, i establir que el Raval no ha estat víctima dels seus orígens, just al contrari, els seus orígens són els de la ciutat futura, els del creixement urbà. Potser, fins i tot, seria positiu canviar aquest sentit tradicionalment victimista que s'ha associat al Raval.

Urbanísticament, fins a la construcció de la tercera muralla per la qual es va incorporar el Raval al recinte emmurallat de la ciutat, aquest territori es va mantenir quasi buit. Tant la perillositat que representava el fet d'estar fora de les muralles, com l'existència de la riera del Cagalell, que no ofería unes condicions higièniques adequades, semblen ésser-ne les causes més destacades. Només la instal·lació de convents i hospitals, que tenien un funcionament més autònom i pel seu caràcter singular podien situar-se fora de les muralles (BUSQUETS, J., 1992: 55), i la instal·lació d'algunes cases en els camins que formaven les principals vies de sortida de la ciutat, donaven la presència de barcelonins de forma sedentària en aquesta àrea d'extramurs.

Durant els segles XI a XIII el creixement de les viles i burgs al voltant de la ciutat de Barcelona va ser una constant. Diversos ravals van tenir en els seus centres edificis religiosos, com les vilanoves de Santa Maria de les Arenes, tocant a la costa, Santa Maria del Pi, Sant Pere de les Puelles o Sant Cugat del Rec (veure mapa 3.2). El creixement de les activitats mercantils i artesanals, amb una prèvia expansió de l'agricultura⁵⁷, va generar un important creixement econòmic i demogràfic a la ciutat. El govern de la ciutat, dominat per les oligarquies enriquides pel comerç (ciudadans honrats i mercaders eren els que controlaven el Consell de Cent, creat definitivament el 1274), va donar també participació als menestrals, i aquest sentiment comunitari va ser una de les bases de la força de la ciutat (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 16). L'aparició d'una nova classe urbana burgesa-mercantil, lligada a les noves activitats que es desenvolupaven en els burgs, és el fenomen social més destacable a les ciutats europees durant els segles XI a XIII.

Per altra banda, al Raval, malgrat la presència del monestir de Sant Pau del Camp, el creixement demogràfic i econòmic no hi va arribar encara, possiblement per la seva posició respecte de la ciutat, encara una mica a les afores, i també, altra vegada, per les deficientes condicions higièniques que representava la riera del

⁵⁷ Com assenyalen Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia Bassols, el creixement de la producció agrària, sobretot en el rera país, van ser la base per a la posterior expansió de la ciutat de Barcelona, que va actuar com a centre de distribució i mercantil dels productes agraris. El mercadal a la ciutat de Barcelona, es va configurar com el centre d'intercanvi de tota la rodalia, com bé ho mostra l'existència d'una sèrie de camins que hi convergien, i que eren utilitzats pels pagesos de les rodalies per portar-hi les seves mercaderies (veure mapa 3.2) (GARCIA, A., GUÀRDIA, M., 1986).

Cagalell, i les àrees pantanoses que s'hi localitzaven. Durant aquests anys, com s'ha vist, només la construcció de la leproseria és destacable al Raval. La lepra, considerada com una de les pitjors malalties durant l'edat mitjana, era tinguda per contagiosa i incurable, així que els leprosos eren enviats a recintes tancats fora de la ciutat i de les muralles (VINYOLÉS, T., 1999: 224). Per tant, la localització d'aquest hospital, en el que avui en dia és la plaça del Pedró, ja deuria ser considerat un lloc ben apartat de la ciutat per tal de confinar-hi aquests marginats socials, i possiblement, ningú es podia imaginar que el creixement urbà podia arribar algun dia fins al monestir o a l'hospital. El Raval, doncs, era ben bé fora de la ciutat.

3.2.1.1. El Raval com a punt d'arribada de la immigració camperola

Una primera idea que s'ha associat al Raval és que, fins al segle XVIII, es va mantenir com una àrea quasi buida, només ocupada per horts i convents, i a la que la població barcelonina es resistia a anar a viure-hi.

Els tres segles anteriors a l'inici de la construcció de la muralla que havia d'encerclar el Raval, s'havien caracteritzat per ser un període de creixement demogràfic i econòmic important, i també d'expansió urbana, però tot just quan es finalitzava la muralla, es va iniciar un període de regressió demogràfica i econòmica⁵⁸ que va arribar fins al segle XVIII. Possiblement, el fet de que la ciutat de Barcelona mantingués quasi el mateix nombre d'habitants durant aproximadament quatre-cents anys⁵⁹, encara que amb alts i baixos, i que per tant la ciutat no es veiés encara ofegada pel creixement demogràfic, va fer que el Raval no s'urbanitzés. Però malgrat aquesta imatge de regressió i d'immobilitat, la realitat social de la ciutat de Barcelona i la seva rodalia no era aquesta.

Per una banda, les epidèmies i crisis de subsistència afectaren sobretot als pobles agrícoles del Pla de Barcelona, que a més es veieren afectats per un moviment migratori constant cap a la ciutat. Aquest moviment migratori va ser destacat per la historiadora Carme Batlle:

⁵⁸ Les possibilitats agràries van mostrar els seus límits ja a finals del segle XIII, i les posteriors crisis de subsistència van ser un medi perfecte per a la propagació de grans epidèmies, com l'onada de pesta negra que el 1348 va assolir tota Europa, i també la ciutat de Barcelona. La regressió demogràfica es va donar sobretot en el rera país, mentre que la ciutat va seguir essent un centre d'atracció per una població que no trobava unes condicions de vida adequades al camp.

⁵⁹ Els arquitectes Manuel Garcia Espuche i Albert Guàrdia Bassols defineixen aquest període, comprès entre el segle XIV i el 1716, com *la ciudad inmóvil*, per referir-se al manteniment a la ciutat de la seva organització espacial, institucional i política (GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L., 1994).

En la relació establerta entre la població de la ciutat i la del seu territori hem de precisar que l'aportació demogràfica de la gent del Pla és molt important a Barcelona, un centre d'atracció indubtable en les etapes de desenvolupament econòmic. Ho comprovem en el fet de trobar ací nombroses persones designades per mitjà d'un topònim pertanyent al territori de la ciutat (...).

La pagesia del Pla no podia mantenir una actitud passiva davant l'expansió econòmica del centre urbà, quan l'activitat marinera o la producció drapera oferien possibilitats de treball. Els nous arribats no varen sortir gairebé mai d'aquest àmbit de treball artesà, encara que els més sortosos accediren al món dels negocis, com el draper Esplugues (segle XIII) (BATLLE, C., 1989: 16-17).

A més, segons la mateixa historiadora, la immigració massiva a la ciutat de població procedent del Pla, provocà fins i tot problemes i l'establiment per part del govern de la ciutat de controls per limitar-la:

Així, doncs, Barcelona es torna a poblar després de la pesta amb homes procedents d'arreu, sobretot camperols desarrelats, que arribaren a preocupar les autoritats davant tants problemes suscitats per una immigració massiva. La saturació devia ser efectiva quan vers el 1374 s'anuncia una limitació de la immigració i els consellers es queixen dels problemes plantejats pels immigrants, coincidint amb un any d'escassetesa de cereals que desborda tots els compromisos del municipi en relació amb el proveïment del mercat urbà (BATLLE, C., 1989: 15).

La incorporació a les estructures laborals i socials de la ciutat no era fàcil per a aquesta immigració camperola, i menys ho era que arribessin a obtenir el títol de ciutadans de la ciutat⁶⁰. Molts d'ells, quan arribaven a la ciutat continuaven amb les seves activitats agrícoles, mentre que d'altres es situaven en les escales més baixes dels treballs d'oficis artesans, o en aquells oficis més mal considerats. L'ascensió social cap a estatus socials més elevats, havia d'esperar a generacions posteriors. Però el que seria interessant per conèixer l'estructura socio-territorial de la ciutat, i sobre el que no s'ha trobat cap referència, és on anaven a residir aquests immigrants procedents de les rodalies de la ciutat.

⁶⁰ Carme Batlle en el seu estudi sobre la població del Pla i de la ciutat de Barcelona a la baixa edat mitjana, destaca com a finals del segle XIV *seran els gremis els qui imposaran una política restrictiva per temor a la competència dels forasters i pressionaran per augmentar les exigències per atorgar la ciutadania, que eren les d'haver viscut uns anys a la ciutat, tenir-hi casa, família. Aquestes mesures es complementaven amb nombrosos controls i amb ordres d'expulsió de vagabunds, alcavots, etc.* (BATLLE, C., 1989: 15).

Es pot establir, encara que no amb total seguretat, que bona part del creixement urbanístic i demogràfic del Raval des del segle XIV⁶¹ fins aproximadament el segle XVI, va tenir l'origen en aquesta nova immigració que arribava a la ciutat. S'assentava inicialment, entre d'altres llocs, al Raval, i conforme s'anava integrant a la vida urbana, traslladava en alguns casos la residència cap a l'interior de les àrees centrals. Per això el Raval és lloc d'assentament d'activitats lligades a l'agricultura, o a activitats artesanals com la carnisseria o els forns gerrers, la població nouvinguda procedent del camp del Pla de Barcelona o de la resta de Catalunya, només podia accedir a aquestes professions, limitats per la seva pròpia procedència i les seves habilitats i coneixements, i també pel proteccionisme dels gremis de la ciutat⁶².

El Raval, doncs, malgrat mantenir-se com una àrea semi-buida, funcionava com un pas intermedi per a la nova immigració. Allí s'assentaven els nouvinguts, dedicats a professions relacionades amb l'agricultura o fins i tot amb activitats artesanals, i posteriorment, si s'integraven a la vida urbana, generacions posteriors accedien a àrees més prestigioses de la ciutat. De cap manera, doncs, el Raval era una àrea exclusivament marginal de la ciutat, ni molt menys l'única.

L'historiador Salvador Claramunt, per la seva banda, ha mostrat l'existència d'un nombre important de pobres⁶³ que residien al Raval al segle XV, fenòmen que per altra banda era general en tots els carrers que quedaven integrats sota la parròquia del Pi. Però tampoc tot eren pobres, així és destacable com encara que no hi havia cap carrer on únicament hi visqués gent acomodada, sí que n'hi havia en que la proporció de pobres era molt baixa respecte d'altres carrers (CLARAMUNT, S., 1989: 1427). Òbviament, el Raval era una àrea perifèrica de la ciutat, diferent a les àrees centrals més prestigioses socialment, però no era l'àrea marginal

⁶¹ Els arquitectes Albert García Espuche i Manuel Guàrdia Bassols mantenen que *estudiant els fogatges "per memut" de 1363, 1378, 1389 i 1400, podem apreciar que la població de la ciutat va augmentant i que el Raval, l'emmurallament del qual s'havia començat a mitjans del segle XIV, conté ja, el 1400, de l'ordre del 13% del total dels focs de Barcelona. Un tan ràpid poblament del nou barri fa pensar en un creixement apreciable de la ciutat que, a més, no estaria ja omplint els buits deixats per la pesta, sinó urbanitzant noves àrees. La disposició de Pere el Cerimoniós (1370) prohibint la instal·lació de nous convents en el recinte emmurallat confirma la imatge d'una ciutat necessitada d'espai i que s'ha recuperat de l'assot de les pestes* (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 20).

⁶² Carme Batlle, a partir de la informació proporcionada per les concessions de ciutadania atorgades pels consellers des de 1375, mostra com les professions de la població procedent del Pla, a qui s'atorga la ciutadania, estan dominades pels pagesos i llauradors, seguides pels de carnisseres, forners, pescadors, fusters i mercaders (BATLLE, C., 1989: 17).

⁶³ Aquest tipus de pobres no eren, però, vagabunds. Segons la font utilitzada per Salvador Claramunt, els pobres vergonyants del terme parroquial del Pi eren aquelles persones que rebien, en metàl·lic o es espècies (farina i roba per Sant Joan i Nadal), la caritat benèfica que els entregava la parròquia. Per tant ja era gent que tenia residència a la ciutat, que s'hi havia instal·lat.

exclusiva de la ciutat. Encara que de rics no n'hi havia a tot arreu, de pobres sí que n'hi havia a tota la ciutat.

3.2.1.2. La falsa imatge del predomini exclusiu de les activitats marginals i de la prostitució.

Una segona idea que s'associa al Raval, és que tant abans de construir-se la muralla, com sobretot també després de la seva construcció, segurament per la seva situació perifèrica, ja era lloc d'assentament d'algunes activitats marginals, i sobretot de prostitució.

Aquesta prematura concentració de la prostitució és retinguda, per exemple, per l'antropòleg Gary McDonogh a partir les de diverses fonts que consulta:

At the same time, the zone was also dubious -poor, unurbanized, and marked by illicit behaviour. Prostitutes were expelled from the extramural zones of Carrer Tallers as early as 1326, but were reestablished there again by the late fifteenth century (Carandell 1982: 137); Balaguer notes permission for a brothel near Drassanes in 1498 (1865 II: 385). As an extramural territory, it had also been a zone for travellers, smugglers and thieves. It was also a vector for plague in the 18th century, an infestation identified by city fathers with dangerous classes, although not necessarily localized ideologically or physically in the Raval (Amelang MS.) (MCDONOGH, G., 1986:5).

L'historiador Agustí Duran i Sanpere, per la seva banda, assenyalà com després de la construcció de la segona muralla, la ciutat anava deixant a l'altre banda de la muralla, és a dir, al Raval, tot allò que no volia dins, i per tant aquest espai es va convertir en abocador de totes aquelles activitats marginals:

Tota la resta (referint-se al que quedava fora de les muralles, excepte els camins dels actuals carrers Hospital i Tallers) quedava amb l'aspecte rústec de suburbi, destinada a suportar l'escòria que la ciutat anava destriant: els bergants i els pillards, els mercats de quincalla i de deixalles, i els dipòsits de palla i les forques justicières. Per això era el lloc de les baralles i dels aldarulls i on anaven a tramar-se les violències i les traïcions (DURAN, A., 1973: 193).

Aquesta posició marginal també és compartida des de dins en l'anàlisi del Raval que fan Jaume Artigues, Francesc Mas i Xarveir Suñol (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980), per a qui la localització de les hortes i els convents, a més d'aquests grups socials no volguts, són vistos com una forma de servitud del Raval respecte

de la resta de la ciutat. La localització perifèrica del Raval va ser determinant, ja que les activitats no volgudes sembla que hi van ser abocades de forma “natural”.

Segons els mateixos autors, a més, sembla que bona culpa d'aquesta marginació del Raval la va tenir el manteniment de la muralla de les Rambles. Com s'ha vist, per raons defensives aquesta muralla no va ser derruïda immediatament quan es va construir el tercer recinte, el que va significar l'aïllament social i urbanístic del Raval respecte de la resta de la ciutat. El centre urbà no va arribar a “contaminar” de prestigi a la ciutat nova, sinó tot el contrari, aquesta àrea que havia estat recentment incorporada a la ciutat mai va ser ben vista per a la residència dels barcelonins:

Tanmateix, es desenvolupa una certa aversió per part dels ciutadans de Barcelona d'habitar a ponent de la Rambla. (...) Aquest fet és citat per nombrosos autors. Fins i tot Ricard Suñé, “Nueva crónica de Barcelona”, parla d'un antagonisme o rivalitat entre els habitants d'ambdós cantons de la Rambla, recollint la dita:

Gent de la Ribera

gent verdadera.

Gent del Raval

tant se val'.

(ARTIGAS i VIDAL, J. et al., 1980: 9-18)

Consultant altres fonts, i a partir d'alguns fets concrets, es pot matitzar aquesta idea del Raval marginal. En primer lloc, val a dir que, la prostitució no era únicament localitzada al Raval. Com assenyala Teresa Maria Vinyoles, entre el 1370 i el 1410 existien a Barcelona dos bordells, un al carrer Viladalls (actualment podria situar-se com un carreró paral·lel al carrer Ferran), tocant a les Rambles, i l'altre a la Volta d'en Torre, situat aproximadament entre el carrer dels Tellers i el del Carme. Les prostitutes, malgrat exercir les seves activitats en els bordells⁶⁴, també feien el carrer, concretament se les va prohibir d'exercir el 1356 a la ribera de la mar, entre el Born i Drassanes, el 1374 a la reixa del Portal Nou (a prop de l'actual Arc de Triomf), el 1396 del Call⁶⁵ i entre 1432 i 1448 dels carrers d'en Porta i d'en Morera (actuals carrers de Jerusalem i Morera, al Raval),

⁶⁴ La reclusió de les prostitutes en els bordells era quasi total, així, *les dones públiques només podien, doncs, habitar en aquests llocs i fins i tot els estava prohibit menjar, beure i estar-se allà on residien persones decents* (VINYOLES, M. T., 1976: 56).

⁶⁵ Després de destruir el Call jueu el 1391, havent quedat deshabitat, va ser aprofitat per a l'alberg de les prostitutes, fins que el rei Joan I va donar ordre al batlle i al veguer de la ciutat d'expulsar-les del recinte emmurallat (VINYOLES, M. T., 1976: 57).

dels voltants de la plaça del Pi, del carrer de les Trenta Claus (actual carrer Arc del Teatre, al Raval) i dels Banys Nous i del Portal de la Boqueria (VINYOLES, M. T., 1976: 56-57). Els bordells, en definitiva, servien per a controlar una activitat prohibida que provocava l'escàndol entre la població, per tant no és estrany que es situessin a les àrees més perifèriques de la ciutat. Però com s'ha vist, l'activitat de la prostitució era molt més alta als carrers, alguns situats dins de les muralles, que no pas als bordells.

Per altra banda, l'historiador José Luis Betrán, en el seu estudi sobre les epidèmies de pesta a la Barcelona dels Àustries, deixa constància de la correlació que es va fer al segle XVI entre la pesta i la prostitució, en el sentit que es considerava que les àrees de prostitució eren uns focus potencials en la generació i la propagació de les epidèmies⁶⁶. Així, l'autor ofereix un mapa de les àrees barcelonines de les que els vicis públics havien de ser erradicats, el carrer de Sant Pau, al Raval, n'era un d'elles, però n'hi havia d'altres dins a la ciutat. Per tant, el Raval no era, lògicament ni de bon tros, l'única àrea de la ciutat on el vici existia (mapa 3.16).

En segon lloc, les activitats marginals tampoc devien ser les més abundants al Raval. Un fet, la instal·lació d'un gran nombre de convents i cases hospitalàries, així ho pot mostrar. Com ja s'ha vist, els convents van ésser fundats al Raval en busca de més espai, mentre que els hospitals havien de buscar localitzacions saludables per tal de tractar els malalts. Tot això indica que el Raval havia de ser, per força, un espai ben considerat, un lloc amb suficient prestigi on totes aquestes institucions s'hi trobessin representades. Cal destacar, en aquest sentit, que l'Hospital de la Santa Creu, es va convertir al llarg del segle XV en una de les construccions més importants del Raval i orgull de la ciutat (CLARAMUNT, S., 1989: 1421).

Si per activitats marginals s'entenen els agricultors, els carnisers (efectivament, era un dels oficis mal vistos en la ciutat medieval, normalment realitzat pels jueus, i d'ells en podria haver quedat el nom del carrer dels Tallers, els que tallaven la carn, un dels pocs noms al Raval que fa referència a un ofici) o els

⁶⁶ Més concretament, la correlació és entre les tabernes, lloc on s'exercia la prostitució, i la propagació de l'enfermetat. Així, *la taberna, como lugar de difusión del vicio y del contagio, fue objeto de una frecuente vigilancia por parte de las guardias sanitarias que valoraban ante todo el ser un lugar cotidiano de bebedores, jugadores, rufianes y prostitutas. La taberna representaba desde el punto de vista sanitario un peligro por los contactos humanos que favorecía y por la circulación en ellas, especialmente, de pobres y forasteros. La relación entre enfermedad, pauperismo y frecuentación de la taberna quedó así también firmemente establecida, y la coyuntura epidémica ofreció una buena excusa para su represión. Había determinados lugares considerados de mala virtud dentro de la ciudad. Los años posteriores a las epidemias de peste fueron un momento propicio para intentar desterrar de estos lugares las tabernas en las cuales se ejercía el juego y la prostitución* (BETRÁN, J. L., 1996: 374).

gerrers⁶⁷, aleshores hi ha un sentit equivocacat del que vol dir marginal. Aquestes activitats citades, com s'ha vist, eren representatives del tipus de gent que habitava al Raval, camperols nouvinguts a la ciutat o que tenien els camps fora de les muralles, que òbviament tenien limitades les seves expectatives laborals i socials.

MAPA 3.16.- LES ÀREES DE VICI A LA BARCELONA DEL SEGLE XVI.

Font: BETRÁN, J. L. (1996)

Per tot això, i en tercer lloc, la muralla de la Rambla no podia ser un element de marginació social a la ciutat. Com s'ha vist a la primera part, la rambla era possiblement més un impediment a la urbanització del Raval que no pas la muralla, i per altra banda, en l'època medieval les muralles eren absorbides per les construccions que es situaven al seu voltant, per tant no eren barreres al creixement. Habitar al Raval, després de la construcció del tercer recinte de muralles, volia dir viure dins del recinte emmurallat, a més que representava la ciutat nova, l'espai disponible per al creixement, un espai amb suficient prestigi per que s'hi localitzessin les institucions eclesiàstiques. Però al mateix temps, era

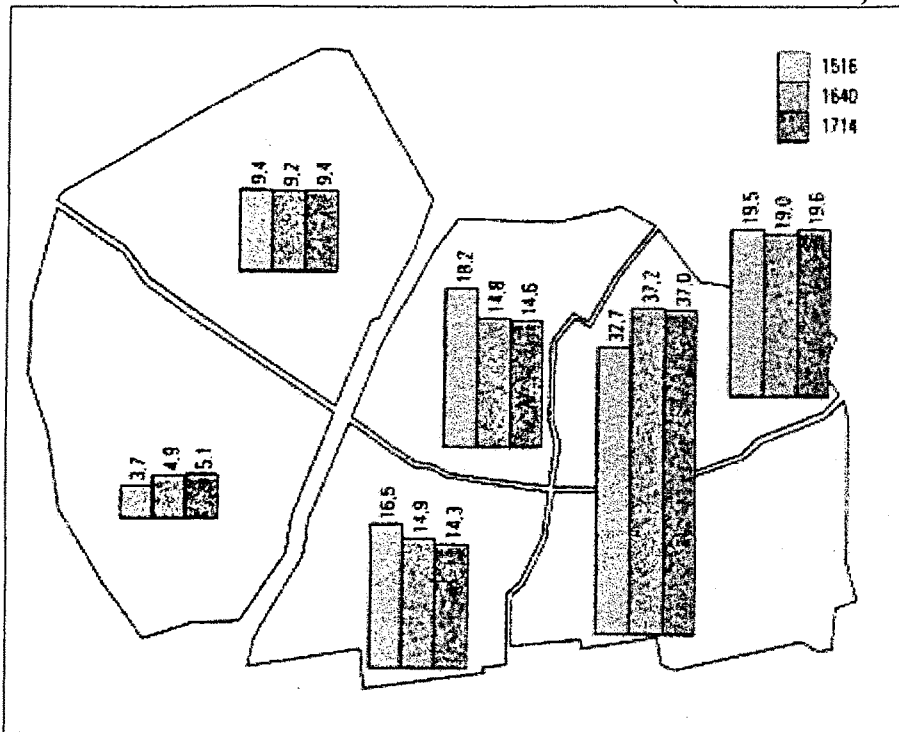
⁶⁷ Segons Pau Vila, el carrer dels Tellers derivava del mot tell, moci de teula o terrissa. La presència de forns rajolers i terrissaires, i també de la casa del gremi de gerrers en aquest carrer, donarien força a aquesta interpretació (VILA, P. i CASASSAS, L., 1974).

un espai perifèric respecte del centre urbà, que concentrava aquelles activitats de més prestigi social i econòmic. Per tot això, el Raval, en el seu conjunt, no pot ésser considerat un espai marginal de la ciutat. Aquest victimisme, sens dubte, ha estat utilitzat com una coartada a la seva destrucció, com una justificació a la necessitat d'intervenció.

3.2.1.3. El manteniment del pes demogràfic del Raval fins al segle XVIII

La ciutat, degut al període de crisis que es va iniciar al segle XIV, va arribar al segle XVIII, com ja s'ha vist, encara amb el mateix nombre de població total, malgrat que aquesta permanència del nombre de població durant més de tres-cents anys amaga uns alts i baixos importants, seguint les crisis econòmiques, bèl·liques i polítiques. Aquestes oscil·lacions, per altra banda, no van aconseguir variar la distribució relativa de la població en els diversos sectors de la ciutat (mapa 3.17). Així, el Raval va conservar entre el 1516 i el 1714 pràcticament entre el 13,1% i el 14,5% de la població de la ciutat, sempre essent més poblada l'àrea situada per sobre del carrer Hospital que la que està per sota.

MAPA 3.17.- PESOS DEMOGRÀFICS PER SECTORS (1516-1640-1714).

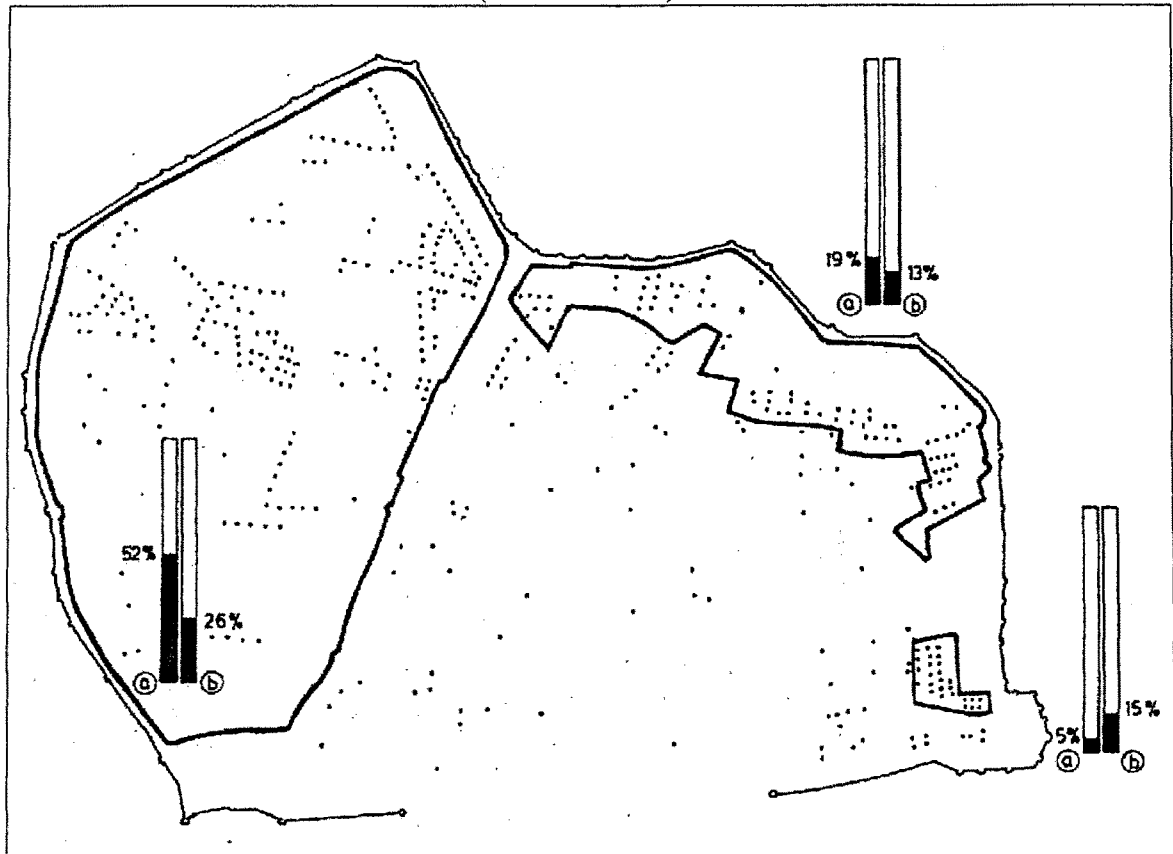

Font: GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L. (1994: 68)

Aquestes xifres mostren, en primer lloc, la poca importància demogràfica i social que tenia el Raval respecte de la resta de la ciutat (ja que en una extensió superior

a la meitat de la ciutat antiga, només concentrava menys d'una cinquena part de la població), en la que l'antiga ciutat romana i l'àrea que havia quedat encerclada per la segona muralla, continuaven essent les zones més importants. I en segon lloc, la permanència dels pesos demogràfics relatius mostren també les fortes inèrcies en l'estructura urbana barcelonina durant aquests segles.

MAPA 3.18.- NOMBRE DE PAGESOS (CAPS DE FOC) A BARCELONA EL 1516.

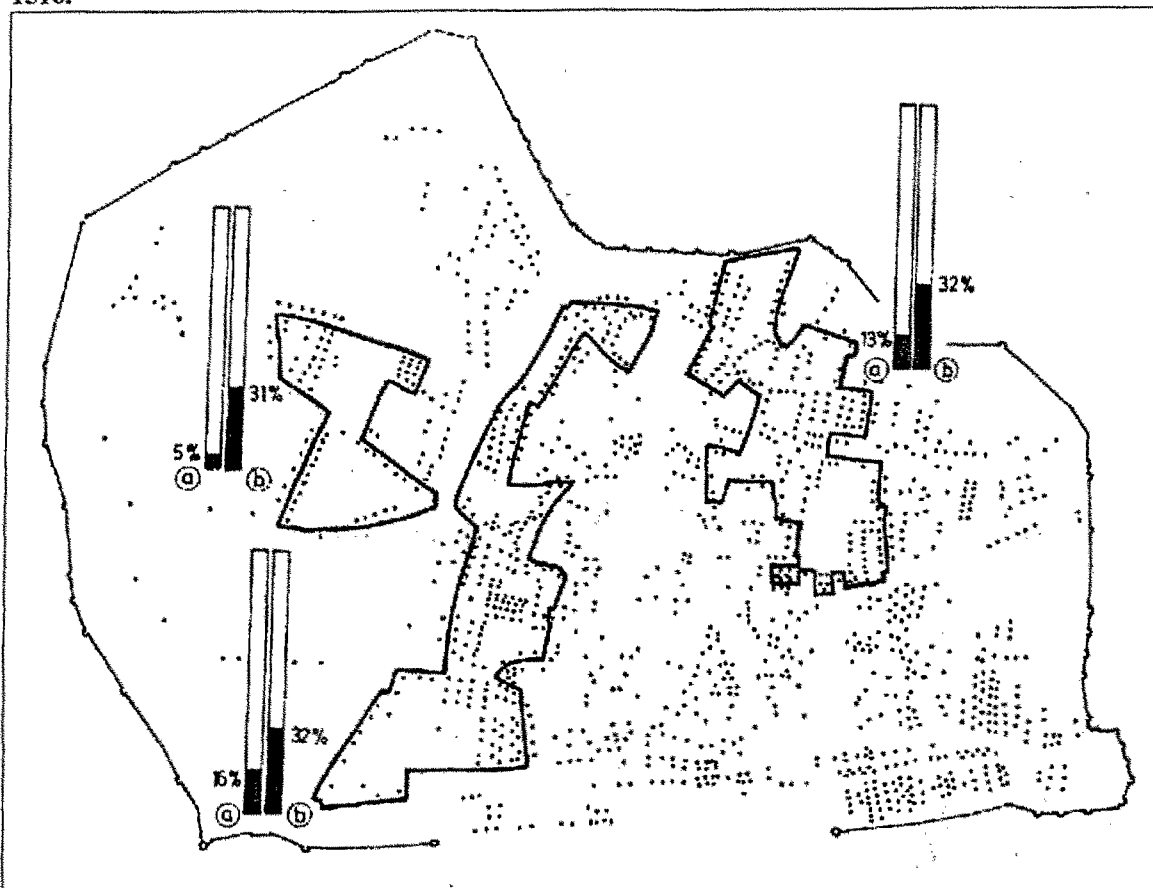

La columna a indica la proporció de pagesos de l'àrea sobre el total de pagesos de la ciutat. La columna b indica la proporció de pagesos a l'àrea sobre el total de focs en aquesta.

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986), a partir del fogatge de 1516

Entrat ja el segle XVI, i pel que fa a la distribució dels barcelonins segons el seu ofici, el Raval va quedar inclòs en una àrea perifèrica caracteritzada per la pobresa i l'escassa diversitat d'oficis, segons l'exploració del fogatge de 1516 realitzada per Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia Bassols. Pagesos, vídues i dones sense ofici suposaven la meitat dels caps de foc al Raval. Els pagesos que habitaven al Raval, malgrat representar un 52% del total de pagesos de la ciutat, només eren un 26% dels caps de foc del Raval (mapa 3.18), el que pot mostrar una gran diversitat social interna del Raval. De totes formes, aquest grup social acostumava a tenir un poder adquisitiu força baix.

MAPA 3.19.- VÍDUES I DONES SENSE OFICI (CAPS DE FOC) A BARCELONA EL 1516.

La columna a indica la proporció de vídues i dones sense ofici de l'àrea sobre el total de vídues i dones sense ofici de la ciutat. La columna b indica la proporció de vídues i dones sense ofici a l'àrea sobre el total de focs en aquesta.

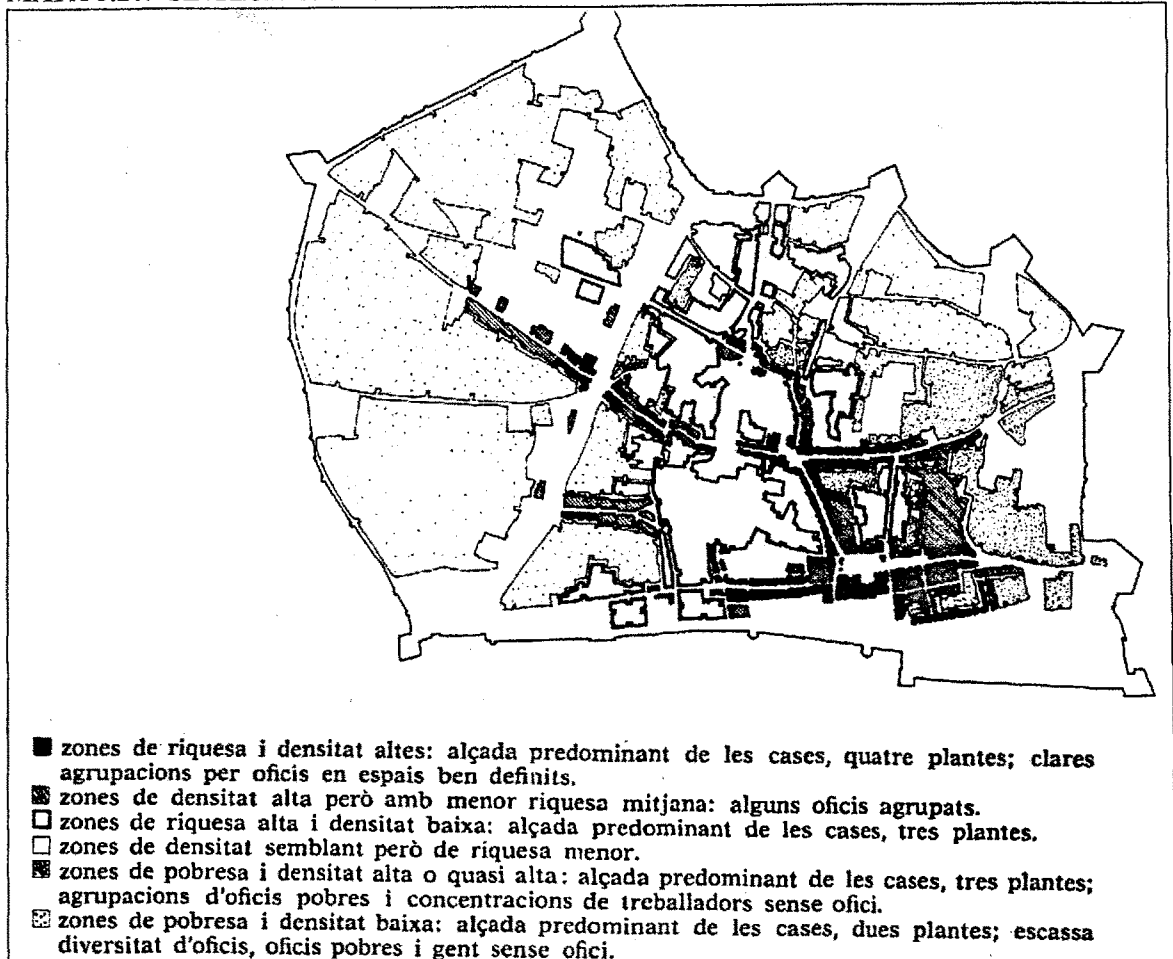
Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986), a partir del fogatge de 1516

Per altra banda, el grup de les vídues residents al Raval, representava només el 5% de les vídues de la ciutat, i el 31% del total de caps de foc del Raval. Aquest grup, doncs, era també molt nombrós a la resta de la ciutat (mapa 3.19). Les vídues normalment eren un grup social que ratllava la misèria, ja que en perdre el marit també perdien els béns. Per tant, el Raval quedava com aquella àrea de la ciutat on anaven a parar, encara que no exclusivament, la gent sense ofici i els pobres, però ni els més pobres ni els marginals de la ciutat (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 27-29).

En quasi dos-cents anys, entre el 1516 i el 1714, l'estructura interna de la ciutat varia poc. Així, segons l'anàlisi d'Albert Garcia i Manuel Guàrdia, a partir de cadastre de 1716, hi ha, per una banda, aquelles àrees de la ciutat caracteritzades per la seva riquesa, per la concentració d'oficis, per un nivell econòmic alt o mig i per l'alta densitat de població, localitzades al centre i als seus voltants. I per altra banda, hi ha aquelles àrees caracteritzades per la seva pobresa (concentració de

gent sense ofici o oficis pobres), situades sobretot a la perifèria, és a dir, el Raval a ponent, el nord de la ciutat fins al portal de Jonqueres, i la zona de Framenors i Escudellers al sud (mapa 3.20).

MAPA 3.20.- SÍNTESI DE L'ESTRUCTURA URBANA EL 1716.

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M. (1986), a partir del Cadastre de 1716

Malgrat aquestes importants diferències entre les àrees centrals i perifèriques, aquestes al mateix temps tampoc no eren internament homogènies, és a dir, a l'àrea perifèrica es podien trobar perfectament residències de senyors rics, o bé també a l'àrea rica, s'hi podien trobar un nombre important de persones amb rendes baixes, habitant preferentment les plantes baixes i les botigues, convertides en infravivendes. Per tant, no hi havia una patró perfecte de segregació social de l'espai barceloní:

Ara bé, si les diferències físiques, econòmiques, socials i culturals delimiten àrees ben determinades a la ciutat, hi ha quelcom d'essencial que ha de quedar clar: aquestes diferències, resulten, a l'espai, constantment matisades. Així, a la perifèria, s'observa, tot i el nivell econòmic baix que hi predomina, una proporció petita però no menyspreable de cases importants i de famílies benestants. Més

significatiu és, encara, el contingut social del barri noble: efectivament, no ens trobem davant d'un barri segregat i exclusiu com els que s'han anat consolidant en altres punts d'Europa. Tot al contrari, és aquesta una zona de la ciutat que acusa grans diferències econòmiques al seu interior, seguint una característica que ja es presentava a l'Edat Mitjana. Per una part, coexisteixen dintre d'un mateix espai grans mansions senyorials i grups de cases petites intercalades de diverses maneres. Per l'altra, les cases grans destinen part de la planta baixa a botigues de lloguer que es converteixen, amb freqüència, en infra-vivendes. D'aquestes configuracions sorgeix el gran desequilibri econòmic dintre de l'àrea (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986: 58-59).

A més, com destaquen els mateixos autors, aquestes diferències es donaven en un marc físic molt reduït. No només en el mateix carrer, sinó fins i tot dins la mateixa illa de cases, en la que podia existir una entrada "noble" separada de les botigues que donaven a un altre carrer.

Per tot això, el Raval fins al segle XVIII no pot demostrar-se que fos una àrea marginal de la ciutat. Va complir la seva funció de llindar de la ciutat, és a dir, de punt de connexió entre la immigració nouvinguda i la ciutat ja assentada, justament per la seva posició perifèrica i per ser aquella àrea buida que havia d'acollir el futur creixement de la ciutat. Ni la instal·lació dels convents va aconseguir engegar el procés urbanitzador del Raval que acabés amb el seu compliment, ni per altra banda el manteniment durant més de quatre segles del nombre de població no va donar per omplir la ciutat que havia quedat encerclada per les segones muralles de Jaume I. Malgrat aquest manteniment dels grans nombres, el Raval es va caracteritzar per una diversitat i una mobilitat social destacades, fruit d'aquesta funció de llindar. Òbviament que també hi havia lloc per a activitats marginals, però no eren exclusives al Raval, ni molt menys dominants. Els orígens del Raval, doncs, no el poden fer, a priori, víctima de res.

3.2.2. L'època de la indústria: fàbriques i obrers

Hom pot afirmar que la urbanització del Raval va ser causada directament per la industrialització, i per tant, a partir del segle XVIII, aquest barri va començar a tenir un caràcter fonamentalment obrer:

(...) la urbanización del Arrabal a partir de 1780 es ampliamente tributaria de la expansión industrial. La fábrica atraería a sus obreros a este espacio largamente despreciado por los antiguos ciudadanos de Barcelona (GRAU, R., 1973: 79).

Com s'ha vist en la primera part d'aquest capítol tercer, la progressiva localització de fàbriques i cases d'obrers va aconseguir l'ompliment del Raval, al final la immensitat del recinte emmurallat per Pere III, i el seu estat semi-buit, el van convertir en una reserva de sòl valuosíssima durant el període d'expansió industrial.

L'atracció d'un nombre creixent de ma d'obra a la ciutat de Barcelona provinent del camp català primer, i posteriorment d'altres províncies espanyoles, que era amuntegada al Raval⁶⁸ en unes condicions de vida (tant d'habitabilitat com de treball) deficientes, el van portar a convertir-se en una àrea segregada de la ciutat. A la llarga aquesta segregació no només ho va ser respecte de la ciutat medieval (de la que alguns sectors, com per exemple el barri de Sant Pere, van entrar també en un procés de densificació i degradació similar), sinó sobretot ho va ser respecte del naixent Eixample, la ciutat nova, burgesa i ordenada contrastava amb la ciutat vella, proletària i desordenada.

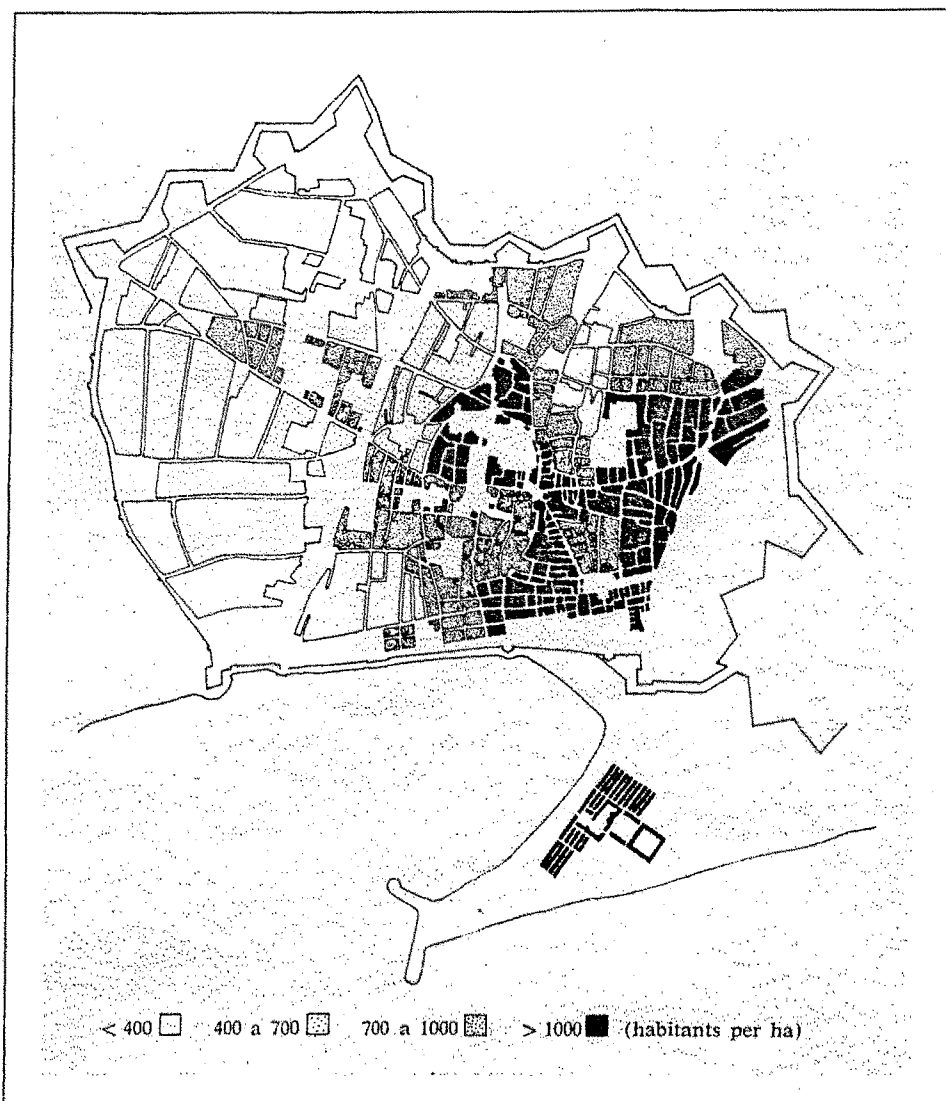
3.2.2.1. L'inici del període industrial (1750-1820): els primers obrers

Com s'ha vist, fou a partir de 1778 que es va iniciar un fort procés urbanitzador al Raval a base de fàbriques i residències obreres. Abans, ni els camperols vinguts en busca de feina a la naixent manufactura, ni els desplaçats per la construcció de la Ciutadella que van ser instal·lats al Raval (concretament al carrer de Trentaclaus), no havien aconseguit omplir-lo. L'assentament de manufactures es donava sobretot al barri de Sant Pere, que es convertia poc a poc en el primer barri industrial de la ciutat, mentre que el nou barri de la Barceloneta absorbia els primers creixements poblacionals.

Al Raval, l'any 1778 només l'àrea compresa entre els carrers Hospital i Carme tenia una densitat de població important, la resta del barri era encara pràcticament buit (mapa 3.21). El creixement demogràfic va arrencar amb la prosperitat econòmica, i ja a finals de la dècada dels vuitanta del segle XVIII, Barcelona comptava amb més de 100.000 habitants (cal tenir en compte que fins el 1720, encara no havia superat els 40.000, i el 1759 comptava amb 53.000 residents), i per tant quasi havia triplicat la població d'inicis de segle.

⁶⁸ La població obrera no només es va ubicar al Raval, però sí que aquest barri va ser el que va experimentar un augment del nombre de població, i sobretot de la densitat de població, més important de tota la ciutat. També altres barris de la ciutat, i sobretot els suburbis rurals independents, com Sants o Gràcia, van rebre un nombre important de població obrera.

MAPA 3.21.- DENSITAT DE POBLACIÓ PER BARRIS A BARCELONA, 1778.

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., (1986), a partir de ALGAVA, J.

El pas de la ciutat medieval a la ciutat industrial va significar, a més de l'augment de la població, també l'aparició de noves formes de segregació social. Fins a aquest moment, com s'ha vist, la segregació social a la ciutat, no tenia una trasposició clara a nivell territorial, és a dir, malgrat que podien existir uns barris més degradats que d'altres, hi havia certa barreja social. Així, com ha mostrat la interpretació que de les dades del cadastre de 1716 han fet els historiadors Albert Garcia i Manuel Guàrdia, els barris no eren clarament homogenis socialment, és a dir, hi havia pobres residint en els barris rics i a la inversa també (GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., 1986). Però també aquesta barreja social es donava en la casa preindustrial, o tradicional, ja que contenien normalment persones corresponents a diversos estaments i classes socials, cosa que donava una marcada homogeneïtat a l'espai social de la ciutat medieval.

L'aparició de la manufactura, com a lloc de treball especialitzat i clarament separat de la residència, va significar el trencament d'aquesta homogeneïtat en els habitatges. Per una banda, doncs, la separació de les funcions treball i residència va significar que ni els amos ni els assalariats podien estar en el mateix edifici⁶⁹. Per altra banda, els obrers que treballaven a la manufactura, necessitaven un lloc on viure, i degut a la seva escassa capacitat econòmica, normalment eren localitzats a les pitjors àrees de la ciutat i en les pitjors construccions (o en les parts considerades pitjors d'aquestes), on els lloguers eren més baixos. Per tant, en funció de la capacitat econòmica de la població i el preu dels habitatges, la segregació social es trasllada clarament a un nivell territorial.

El ritme de creixement demogràfic de les ciutats va ser, sens dubte, impactant. Per una banda, les indústries funcionaven com a centres d'atracció de població sobretot rural, ja que oferien possibilitats de feina que en el món rural no es donaven, i per altra banda, la pròpia concentració de població oferia a la indústria un mercat on vendre els productes i la mà d'obra necessària, que fins i tot en excés era funcional al sistema, ja que permetia reduir els salaris. Així mateix, les condicions per a la reproducció de la mà d'obra en aquests primers moments del desenvolupament del sistema capitalista, no eren vistes com un element necessari o a tenir en compte per a l'acumulació del capital. Les condicions de vida (l'habitatge obrer) i les condicions de treball (les jornades laborals, els salaris, i les pròpies condicions ambientals a la fàbrica) es van convertir en problemàtiques que van anar sorgint amb la progressiva acumulació d'obriers, o de proletaris, a les ciutats, i a la llarga, es van convertir en les seves reviindicacions. Per tant, no només va canviar el patró de segregació social a nivell territorial, sinó que l'augment continuat de població que vivia i treballava en condicions pèssimes, va accentuar les diferències entre els espais segregats.

En aquest sentit, la forma física de donar cabuda a la vinguda d'un nombre important d'obriers a la ciutat de Barcelona, va ser trencant l'estructura urbana tradicional de cases unifamiliars, ja que no es podia optar clarament per un augment de l'extensió de la ciutat a partir de noves construccions, sinó que es va optar per un ús molt més intensiu de l'espai urbà ja construït a partir de:

⁶⁹ La separació i diferenciació d'espais segons la seva funció és una constant en la ciutat industrial. Per una banda, es diferencia entre habitatge i fàbrica segons les funcions residència i treball (*La noción, pues, de casa como recinto exclusivamente concebido para albergar la vida doméstica es algo nuevo, ya que durante la economía preindustrial la vivienda mantiene un espacio de carácter mixto al combinar dos funciones diferentes, simultáneamente sirve de morada y de taller gremial en el que se manufacturan los productos* (GONZÁLEZ, M.J., 1998: 18), però per altra banda, també l'espai domèstic es segrega depenent de la funció que ha de complir (així, es creen les habitacions específiques per a dormir, rentar-se, cuinar, menjar, rebre, etc.).

a) Subdivisi3n del espai ja edificat en cada parcel·la amb la creaci3n de petits habitatges alquilables en les peces secundaries i antics desvanes, sense afectar substancialment la disponibilitat d'espai per part del propietari o inquilino primitiu.

b) Edificaci3n en tota la parcel·la, suprimint els huertos posteriors amb la conseguint multiplicaci3n de les peces mal il·luminades i ventilades.

c) Elevaci3n de pisos.

d) Derribament de la antiga casa substituint-la per un nou edifici la seva capacitat s'ha augmentat apel·lant a les procediments generalitzats en la reforma de les cases antigues.

(L3PEZ, M.,1973: 74).

QUADRE 3.3.- NOMBRE D'HABITANTS PER CASA ALS QUARTERS DE BARCELONA, 1770-1786.

Quarters	Cases						Poblaci3n						Hab/casa		
	1770		1778		1786		1770		1778		1786		1770	1778	1786
	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%	Abs	%			
1er. (Palau)	2.256	22,4	2.270	22,3	2.319	22,6	17.152	23,9	20.571	24,2	23.885	25,2	7,60	9,06	10,30
2on. (St. Pere)	2.030	20,2	2.034	20,0	2.067	20,1	15.054	21,0	16.681	19,7	20.095	21,2	7,42	8,20	9,72
3er. (Audi3ncia)	1.701	16,9	1.717	16,9	1.741	17,0	12.066	16,8	16.258	19,2	15.430	16,3	7,09	9,47	8,86
4rt. (St. Jaume)	2.142	21,3	2.232	21,9	2.175	21,2	15.991	22,3	17.727	20,9	19.865	20,9	7,47	7,94	9,13
5è. (Raval)	1.930	19,2	1.930	19,0	1.965	19,1	11.520	16,0	13.633	16,1	15.605	16,4	5,97	7,06	7,94
Total	10.059	100	10.183	100	10.267	100	71.783	100	84.870	100	94.880	100	7,14	8,33	9,24

Font: A partir de VILAR, P., (1966).

Aquesta intensificaci3n sobre l'espai construït es constata en un clar augment, entre 1770 i 1786, del nombre d'habitants per casa, passant en el conjunt de la ciutat de 7,14 a 9,24 (quadre 3.3). L'augment m3s important en dona en el quarter primer -Palau-, que arran de la construcci3n de la Barceloneta, a partir de 1753, es converteix en el barri m3s poblat de la ciutat, mentre que el Raval encara era el barri amb menys densitat de poblaci3n per casa. Pel que fa al nombre de fam3lies, la densificaci3n tamb3 es posa de relleu entre els anys estudiats, mentre que els quarts segon i primer -Sant Pere i Palau- s3n, amb difer3ncia, els m3s destacats (quadre 3.4). L'historiador Pierre Vilar, cita un testimoni que mostra com el fenomen de l'atapeïment a les cases de Barcelona es començava a convertir en una problemàtica social, així:

La mem3ria del doctor Santpons a l'Acad3mia de Ci3ncies de Barcelona en dona un testimoni colpidor: "Este ahorro de lugar es digno del mayor aprecio en toda ciudad numerosa como es esta capital; V. E. Sabe muy bien qu3nto se va limitando la capacidad de las habitaciones de los artesanos en la nueva construcci3n de casas; como la policia seg3n parece dexa plena libertad a los dueños en edificar insiguiendo su capricho, 3stos no llevando otra mira que el propio inter3s en las casa que se hazen para alquilar y olvidando la comodidad

del público, aprovechan tanto el terreno y las subdividen de tal modo que apenas resultan habitables, y así estamos viendo todos los días que aquellas tiendas que antes apenas bastaban para que un artesano trabajase en ellas con alguna comodidad, en el día sin añadir lugar se destinan para albergar toda una familia, sirviendo de cocina lo que puede llamarse un triste subterráneo, y de aposentos para dormir el espacio que media entre éste i el techo de la misma tienda” (VILAR, P., 1966: 69. A partir de SANTPONS, 1788).

Concretament al barri del Raval, fruit d'aquesta primera onada industrialitzadora i de l'arribada de població obrera, va ser l'inici de la urbanització del barri de Sant Pau i dels voltants del carrer Comte d'Asalto (actualment Nou de la Rambla), malgrat que l'augment de població durant aquest primer període no va ser gaire important.

QUADRE 3.4.- NOMBRE DE FAMÍLIES PER CASA ALS QUARTERS DE BARCELONA, 1770-1786.

Quarters	famílies/casa		
	1770	1778	1786
1er. (Palau)	1,46	1,71	2,07
2on. (St. Pere)	1,80	1,82	2,09
3er. (Audiència)	1,65	1,61	1,84
4rt. (St. Jaume)	1,59	1,55	1,80
5è. (Raval)	1,42	1,44	1,98
Total	1,58	1,63	1,96

Font: A partir de VILAR, P. (1966).

A més, l'aparició dels obrers, i també dels industrials, va suposar un trencament respecte de l'anterior estructura social, que es podria dir, encara medieval. Sobre el problema de la vinguda de la massa obrera a Barcelona, Ramon Grau, utilitzant fonts documentals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó per a l'època cita com:

No puede negarse que en el día están en un grado floreciente las fábricas de algodón en Cataluña; que atraen muchos metales; ocupan muchas manos y dan al erario crecidas sumas. Pero este bien ephemérico y pasajero arruina visiblemente las fábricas de lana, tan antiguas en este país y cuyas producciones han merecido tanto crédito a las naciones extranjeras. Ellas se surtían de crudos que produce nuestro suelo y en que consiste la verdadera riqueza. En el día no hay manos para estas fábricas; encuentran todos mayor limpieza y mayor comodidad en el laboreo del algodón. Abandonan por él hasta la misma agricultura y, como no pide fuerzas excesivas ni grande inteligencia en el manejo de las indianas, todos se dedican a vivir en esta ligera ocupación, que en pocas horas, da un jornal excesivo, sin privar a los que lo ganan de entretener sus vicios y ser unos miembros corrompidos y perjudiciales a la república. Los vagos tienen una fácil acogida en las fábricas de indianas y por este medio se ocultan a

los ojos de la Justicia. Las costumbres se corrompen diariamente con la frecuencia de ambos sexos y se padecen graves menoscabos en la más sublime de la religión (A.C.A., Audiencia, Consultas, Reg. 821, 1785, fols. 226-235) (GRAU, R., 1973: 78).

Aquesta cita posa en evidència la disposició gens favorable que tenien algunes persones, sobretot entre les classes dirigents de la ciutat, cap a les manufactures i els seus obrers.

Per altra banda, activitats no gaire ben considerades socialment, com la prostitució, continuaven establint-se al Raval, sobretot a la vora de les Drassanes, segurament influïdes per la proximitat del port, i també d'altres activitats, com el Teatre de la Santa Creu (el primer teatre cobert que hi va haver a la ciutat de Barcelona) i el cuartel de les Drassanes. Així és destacable com:

En 1740, un industrial que solicitaba permiso para poner en marcha una fábrica de indianas que había instalado en la mentada calle (Trentaclaus), hacía constar con satisfacción el haber conseguido que marcharan de aquel barrio "la gente perjudicial y mujeres de mal vivir". (VILLAR, P., 1996: 24)

3.2.2.2. El segon moment industrialitzador: la consolidació del Raval com a barri obrer

Com s'ha vist, fou a partir de 1820 que el Raval inicià el definitiu procés d'urbanització que va acabar omplint tot el recinte emmurallat, i que per tant va esgotar el sòl que era ocupat per horts i convents. En aquesta segona etapa cal diferenciar alguns punts que són significatius en l'evolució social del Raval. En primer lloc, les formes urbanes sobre les quals es fonamenta el creixement urbà del Raval, juntament amb el límit que suposaven les muralles, van portar a una densificació important i unes condicions d'habitabilitat molt dolentes. I en segon lloc, el procés industrialitzador va assentar al Raval una massa obrera que a la llarga va generar una conflictivitat social important. Malgrat tot això, el Raval no només va ser densitat i obrers, sinó que altres petites indústries i magatzems, treballadors, i també activitats de caire més marginal hi van trobar lloc.

a. Les formes de creixement, la densificació i les condicions de vida de la classe obrera

Pel que fa a les formes concretes del creixement urbà, el tipus de construcció utilitzat durant aquesta segona fase industrialitzadora encara representava una major intensitat en l'ús de l'espai, ja que la casa de veïns va passar de planta i

quatre pisos, amb un habitatge per replà, a planta i cinc pisos, amb dos habitatges per replà. Les condicions d'habitabilitat dels habitatges obrers, amb aquest increment de la intensitat, anaven generalment empitjorant, i les descripcions d'Engels dels barrirs obrers de les ciutats de Manchester i Londres, també podien ser vàlides, *mutatis mutandis*, per a Barcelona⁷⁰, i en concret també per al Raval:

El mes pasado los diarios políticos de esta capital hablaron de una casa situada en los arrabales de la puerta de San Antonio, la cual á pesar de tener una superficie bastante reducida, albergaba entre sus cinco pisos á ciento y quince habitantes, de los cuales la mayor parte eran trabajadoras de las fábricas. Yo también podría hablar de un cuarto sito en una taberna de la calle Ostalers (sic) y de otro de cierta casa de la plaza del Padró, en los cuales dormía tanta gente que no podía penetrarse en ellos ni transcurrirse por los mismos por el número de catres que lo ocupaban. En el primero se recogían casi todos los amoladores franceses y en el segundo varios jornaleros. Al entrar en ambos, en las primeras horas de la noche, aún en las de invierno, se sentía un calor sofocante, opresión al respirar y cierto tufillo tan desagradable como perjudicial. Muchos ejemplos semejantes hallaríamos seguramente en otros casos en esta ciudad (FONT, J., 1852: 10-11).

Durant el segle XIX a nivell europeu surgeix el problema de l'habitatge obrer i de les seves condicions d'habitabilitat. Les altes densitats de població en els barris obrers eren vistes com un dels elements que contribuïen a la creació de focus

⁷⁰ Aquestes condicions, fruit de la pressió de la creixent població sobre el limitat espai barceloní, clarament cenyit per les muralles, foren descrites per diversos metges i personatges, entre ells Agustí Montlau, amb un famós fulletó titulat *Abajo las murallas*, i també per Laureà Figuerola en la seva obra titulada *Estadística de Barcelona en 1849*.

No hi va haver, però, un tractament sistemàtic de la qüestió obrera, de les seves condicions de vida, ni a Barcelona ni a Espanya en general. Així, ja l'any 1855 precisament el metge Pere Felip Montlau, com recullen Josep Benet i Casimir Martí en la seva obra (Benet, J. i Martí, C., 1976: 114-115), *es queixava amargament de la manca d'informació que existia sobre la condició obrera a Catalunya (...). Monlau demanava que el govern espanyol obrís urgentment una informació general sobre la situació i les condicions físiques i morals de les classes obreres i que, alhora, formés una estadística de la indústria fabril a Espanya. A França, a Anglaterra, i a les altres nacions cultes -deia- tot es compta, tot se sap, per a tot hi ha dades i notícies*. Efectivament, no hi ha obres del vuit-cents que exposin de manera sistemàtica la condició obrera a Catalunya, exceptuant, possiblement, la d'Idelfons Cerdà.

Robert Hughes, en la seva obra *Barcelona*, molt més contemporània (1992) destaca com (*los trabajadores industriales*) vivían *hacinados en las buhardillas y sótanos, sin calefacción, luz ni aire. Al lado de la Barcelona de mediados de siglo, el Londres de Dickens parecía casi tolerable. Cerdà comprobó que su densidad demográfica era de 875 habitantes por kilómetro cuadrado, el doble que la de París, y que los trabajadores disponían de una espacio vital de poco más de ocho metros cuadrados por persona. Las epidemias hacían estragos entre ellos: cólera, tifus, disentería, junto con una serie de trastornos provocados por el trabajo que iban desde las deformaciones de la espina dorsal hasta el envenenamiento de la sangre causado por los tintes nocivos y los vapores químicos* (HUGHES, R., 1992: 341-342).

d'enfermetats infeccioses i a la seva propagació⁷¹. L'enginyer Idelfons Cerdà, en el segon volum de la *Teoría General de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas en la Reforma y Ensanche de Barcelona* (1867), va intentar mostrar la correlació positiva entre l'alta densitat de població en els habitatges, i les altes taxes de mortalitat. Com exposen Anna Cabré i Francesc Muñoz (CABRÉ, A. i MUÑOZ, F., 1996), en analitzar i cartografiar les dades que va publicar Cerdà, aquesta relació no es donava a tot arreu de Barcelona, i per tant la correlació entre l'espai disponible per habitant i la taxa de mortalitat no era del tot positiva⁷², malgrat que això no vol dir que tampoc no hi hagués relació (mapa 3.22). Així, si que els barris obrers perifèrics tenien altes densitats de població (com els barris de Sant Pere i la part més externa del Raval, per sobre del carrer Sant Pau) i també altes taxes de mortalitat, però les àrees de densitat menor podia ser que tinguessin taxes de mortalitat mitjanes o baixes, sense tenir un lligam clar entre ambdues variables.

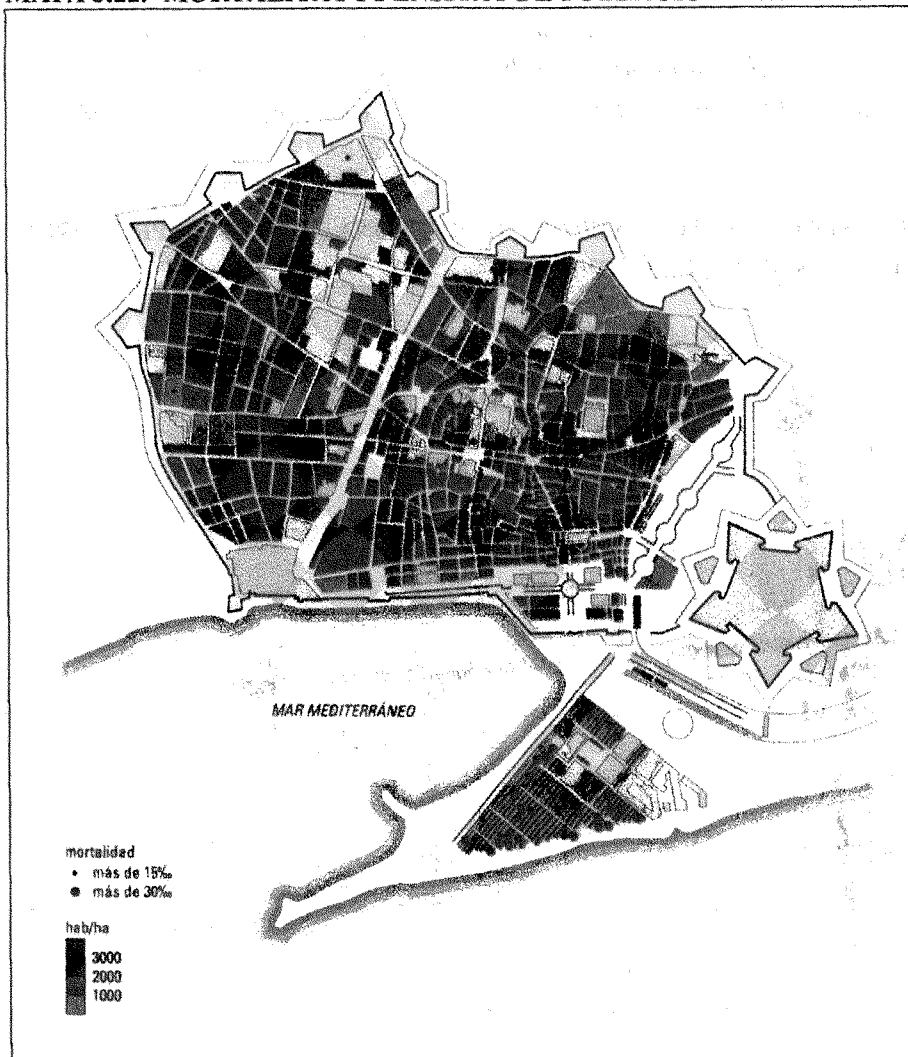
Però en canvi, si que apareixia una clara correlació entre les pautes d'ocupació i de mortalitat segons l'alçada del pis, degut el procés de creixement que s'havia donat a Barcelona fins a aquell moment. Així, l'entresòl i les botigues eren els pisos que tenien una densitat menor d'habitants (entorn als 2,5 i 3,5 habitants), mentre que aquesta densitat anava augmentant conforme s'anava ascendint de pis, fins arribar al quart (en que s'arribava entorn dels quatre habitants per llar), i a partir del cinquè, sisè i les golfes, les densitats tornaven a baixar. La distribució de la mortalitat, per la seva banda, era força regular, els entresòls eren els que tenien una menor taxa de mortalitat, que destacava respecte de l'alta taxa de mortalitat de les botigues, i en canvi, conforme s'augmentava l'alçada, també s'augmentava la mortalitat. La segregació vertical típica de les ciutats industrials, en la que

⁷¹ La propagació de l'epidèmia de còlera del 1854 es va iniciar en *el barri segon del districte quart de la ciutat: el 27 de juliol hom l'observà en un malalt procedent del carrer de la Cera, número 34, tercer pis; després en un altre, procedent del carrer de l'Aurora, número 32, segon pis. Lentament al principi, però amb una més ràpida progressió després, l'epidèmia continuà invadint cases d'aquell districte popular, on les condicions d'habitatge i higièniques eren certament pèssimes: carrers de la Cera, Vista Alegre, Aurora, Carretes, Botella, Sant Martí, Arc de Sant Pau, Beat Josep Oriol, Amàlia, Salvadors, Peu de la Creu i extensió occidental del carrer del Carme. (...) Examinant un mapa de la ciutat, hom pot adonar-se que l'epidèmia de còlera s'abaté molt més durament damunt els barris obrers, com remarcaren ja alguns metges de l'època* (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 425).

⁷² *La constatación, que se puede hacer en un solo golpe de vista, entre los indicadores referentes al espacio disponible por habitante y los de mortalidad que presentaba para los cuatro distritos muestra hasta una correlación inversa bastante clara entre densidad y mortalidad, cosa muy difícil de encajar en los postulados teóricos inicales de Cerdà* (CABRÉ, A. i MUÑOZ, F., 1996: 43). Anna Cabré i Francesc Muñoz atribueixen aquesta correlació inversa a l'agrupació en quatre districtes que fa Cerdà a l'hora de calcular-la. Ambdós autors, en un intent de donar més detall als càlculs de Cerdà, han dividit la ciutat en set sectors, i malgrat que la correlació és més positiva que en el cas dels quatre districtes, segueix essent difícil de provar.

segons s'ascendia en els pisos es descendia en classe social, queda perfectament reflexada en l'anàlisi que en fan Anna Cabré i Francesc Muñoz⁷³.

MAPA 3.22.- MORTALITAT I DENSITAT DE POBLACIÓ A BARCELONA EL 1859.

Font: GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L. (1994: 75)

⁷³ Laureà Figuerola, en la seva obra *Estadística de Barcelona en 1849*, ja va posar de relleu aquesta segregació vertical de la ciutat en definir les tres classes socials:

Classe rica: los propietarios, hacendados, comerciantes, curiales, empleados en las primeras categorías de la administración y todos los que habitan en los cuartos principales de la mayoría de las calles, como también los que residen en los pisos segundos y terceros de la Rambla y calles más nombradas.

Classe menestral: los menestrales habitantes en tiendas y los que residen en cuartos segundos de casi todas las calles, y los terceros de algunas.

Classe pobra o jornalera: los jornaleros, ya oficiales de los talleres, ya trabajadores de las manufacturas, así como las últimas categorías de empleados jubilados y cesantes, y los que ocupan los pisos más elevados de todas las casas. (FIGUEROLA, L., 1849).

A més, Idelfons Cerdà ja va començar a intuir unes certes diferències socials entre diversos barris de la ciutat, sobre les quals es podien fonamentar una diferències en les taxes de mortalitat, de forma que:

las características de los lugares no era sólo una causa potencial de muerte, sino también un filtro que seleccionaba a los habitantes de determinadas maneras, influyendo también sobre los niveles de mortalidad (CABRÉ, A. i MUÑOZ, F., 1996: 45).

MAPA 3.23.- DENSITAT DE POBLACIÓ A BARCELONA EL 1859 I PROPOSTA D'OBERTURA DE VIES D'IDELFONS CERDÀ.

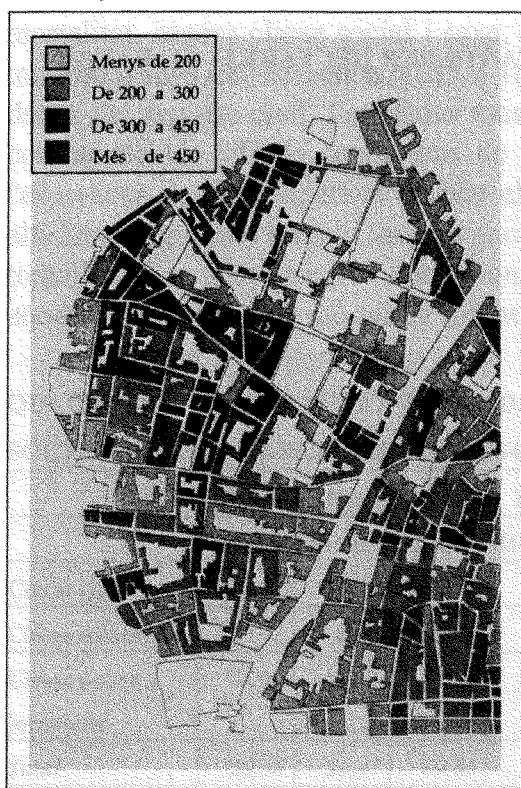

Font: GARCIA, A. i GUÀRDIA, M., (1986)

Per tant, els habitants del Raval o del barri de Sant Pere no eren els mateixos que els de les Rambles o els del front marítim, en els dos primers es concentraven la major part de les fàbriques de la ciutat, i també dels seus obrers, mentre que en els altres era on hi residia, entre d'altres grups socials, la burgesia barcelonina. A més, les diferències també existien en alçada, i els habitants dels cinquens i sisens pisos no eren els mateixos que els dels entresòls i primers.

Així, no és d'extranyar que la reforma interior plantejada per Idelfons Cerdà, trenqués, a partir de l'obertura de nous vials, les àrees més denses de la ciutat (mapa 3.23)⁷⁴, buscant justament acabar amb aquests focus d'insalubritat i de males condicions de vida, sobretot, de la classe obrera.

MAPA 3.24.- DENSITAT DE CONSTRUCCIÓ (HABITATGES PER HECTÀREA) AL RAVAL, EL 1859.

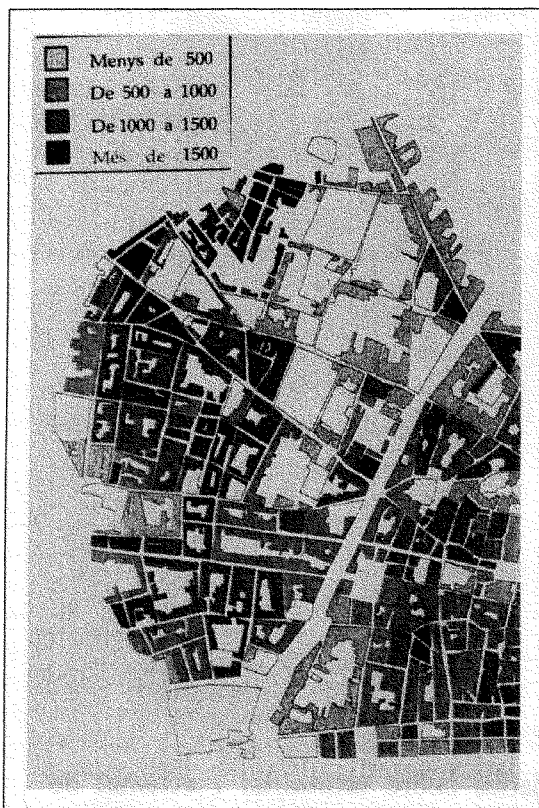
Font: CABRÉ, A. i MUÑOZ, F. (1996).

Per altra banda, de la cartografia de les dades sobre mortalitat i densitat de construcció i de població que fan Anna Cabré i Francesc Muñoz, són apreciables unes diferències internes entre els diversos barris que formen el Raval, a més de

⁷⁴ I més encara si es té en compte la primera proposta de Reforma Interior presentada per Idelfons Cerdà en la que no hi havien tres nous eixos, sinó cinc. A més de les vies A, B i C, Cerdà va proposar una via paral·lela a la via C, però més propera a la costa, i dues vies paral·leles a la via A, cada una d'elles a un costat d'aquesta (MAGRINYÀ, F., 1996).

les diferències ja esmentades entre el Raval i la resta de la ciutat de Barcelona. En primer lloc, a partir de la densitat de construcció, hi havia una clara diferència entre la zona situada per sobre del carrer Hospital i la zona situada per sota, segons la qual el carrer Hospital podria conformar-se com una frontera. En el període estudiat, entre 1859 i 1865, la part situada per sobre del carrer Hospital encara tenia moltes parcel·les on la densitat d'habitatges era bastant baixa, degut a la presència de nombrosos convents i institucions hospitalaries. Només els voltants de la plaça del Pedró, del carrer Tallers, i el barri de Ponent (urbanitzat cap al 1850), tenien unes densitats d'habitatges destacades. Per sota del carrer Hospital, al contrari, només algunes parcel·les restaven buides evidenciant la presència d'aquestes institucions eclesiàstiques (mapa 3.24), mentre que la resta de l'àrea, la gran majoria, presentava unes densitats mitjanes i altes, destacant els carrers del barri de la Riereta, d'urbanització recent, i on per exemple es localitzava la fàbrica dels Muntadas.

MAPA 3.25.- DENSITAT DE POBLACIÓ (HABITANTS PER HECTÀREA) AL RAVAL, EL 1859.

Font: CABRÉ, A. i MUÑOZ, F. (1996).

En segon lloc, pel que fa referència a la densitat de població, el carrer Hospital continuava essent una línia divisòria. Per sobre, altra vegada només els voltants de la plaça de Pedró, i el barri de Ponent –sobretot l'àrea compresa entre els carrers de Sant Vicenç i de la Lluna- destacaven per les altes densitats de població. La

resta, inclòs el carrer Tellers, mantenia encara una densitat d'habitants per hectàrea de les més baixes de la ciutat. Per sota del carrer Hospital, en canvi, la situació era totalment oposada. La majoria de l'àrea estava marcada per les altes densitats, i només els buits que deixaven els convents i les Drassanes destacaven entre les altes densitats, que altra vegada, assolien el màxim al barri de la Riereta (mapa 3.25).

I en tercer lloc, pel que fa referència a la taxa de mortalitat, també hi havia una diferència important entre la zona del Raval que estava en contacte amb les Rambles i la resta del barri. En el primer cas, des del capdemunt de les Rambles fins aproximadament al carrer de Sant Pau, les taxes de mortalitat eren menors que a la resta del Raval.

Per al conjunt de la ciutat de Barcelona, Laureà Figuerola va calcular la taxa de mortalitat, segons classe social i sexe, entre 1845 i 1847 (quadre 3.5), i també la mitjana d'anys de vida entre 1837 i 1847 (quadre 3.6), a partir de les primeres dades del registre civil. Les dades mostren unes diferències terribles, que donen compte de les difícils condicions de vida de la població obrera, entre la que l'esperança de vida superava de poc els 23 anys, condicionada sobretot per una altíssima mortalitat infantil (no era anormal que els infants de menys de vuit anys treballessin, a més que les condicions higièniques i d'alimentació provocaven aquestes altes taxes de mortalitat infantil).

QUADRE 3.5.- DISTRIBUCIÓ DE CADA 100 PERSONES MORTES PER CLASSE SOCIAL I SEXE A BARCELONA, 1845-1847.

	Pàrvuls de fins als 5 anys			De 6 anys en endavant			Total		
	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total	Homes	Dones	Total
Classe rica	2,29	1,64	3,93	4,52	3,16	7,68	6,81	4,80	11,61
Classe menestral	10,07	8,62	18,69	9,18	7,76	16,94	19,25	16,38	35,63
Classe pobra o jornalera	14,02	13,21	27,23	10,09	15,44	25,53	24,11	28,65	52,76
Total	26,38	23,47	49,85	23,79	26,36	50,15	50,17	49,83	100,00

Font: FIGUEROLA, L. (1849)

QUADRE 3.6.- ESPERANÇA DE VIDA DE LA POBLACIÓ SEGONS SEXE I CLASSE SOCIAL A BARCELONA, 1837-1847.

	Classe rica	Classe menestral	Classe pobra o jornalera
Homes	38,83	25,41	19,68
Dones	34,11	24,90	27,43
Mitjana d'ambdós sexes	36,47	25,15	23,55

Font: FIGUEROLA, L. (1849)

Les condicions d'insalubritat dels habitatges, que provocaven una alta mortalitat, van continuar. Pedro García Faria, urbanista-higienista, encara el 1890, posava de relleu la falta d'instal·lacions higièniques en molts dels habitatges del Raval, que cinc anys abans, el 1885, havia patit una forta epidèmia de còlera, i remarcava la necessitat de traslladar aquelles indústries més insalubres fora del barri.

La demolició de la muralla i la posterior construcció de l'Eixample, i la reforma de la ciutat vella que anaven proposant els diversos plans urbanístics sorgits des de la primera proposta d'Idelfons Cerdà, havien d'acabar amb les condicions inhumanes d'habitabilitat de la classe obrera, però com s'ha demostrat, al llarg del temps, no va ser així. Tot just al contrari, les reformes només oferien una ampliació al camp de l'especulació immobiliària, mentre que els habitatges degradats continuaven existint amagats darrera de les noves construccions.

Pel que fa al problema de l'habitatge obrer, com mostra Ferran Sagarra, el projecte d'Eixample de Cerdà va ser un intent de solució d'aquest problema, així:

el mateix Cerdà, contemporàniament a la comissió consultiva, incloïa en el seu projecte una "discussió política" en què tractava el mateix tema de l'habitatge obrer fent un repàs a tots els sistemes que comentem de localització, per concloure que en lloc de buscar fórmules específiques calia convertir els obrers en propietaris de les seves cases, en la fórmula col·lectiva d'accionistes d'una societat d'eixample. En conclusió, Cerdà s'apartaria d'aquesta discussió sobre cases altes o baixes i sobre models d'habitatge obrer, i concentraria tot el seu esforç en la creació d'un mercat del sòl el més perfecte possible per rebaixar-ne el preu (SAGARRA, F., 1996: 269).

En efecte, la construcció de l'Eixample havia de significar, en primer lloc, la posada en el mercat d'una gran quantitat de sòl per a fer noves construccions, el que havia de repercutir, en una baixada dels preus dels lloguers, i per tant, en una millora de les condicions residencials de la classe obrera. Segons Martin Bassols, mentre que a d'altres països europeus el problema de l'habitatge obrer s'intentava resoldre a partir d'accions directes, a Espanya es va utilitzar un mètode indirecte d'inspiració clarament liberal, ja que en definitiva, era el mercat del sòl el que els havia de resoldre. Els resultats, però, no van ser els esperats (BASSOLS, M., 1973: 62).

Efectivament, el problema de l'habitatge obrer va restar clarament en les mans de la iniciativa privada. No va ser fins l'any 1901, en que l'Ajuntament de Barcelona, i també la Mancomunitat, van començar a assumir certes qüestions com les taxes de mortalitat elevades, la urbanització deficient, les condicions ínfimes dels habitatges obrers, o els altíssims índexs d'analfabetisme. Les lleis de cases barates

van ser els primers intents en que el sector públic es va involucrar directament en el problema de l'habitatge obrer, malgrat que els resultats no van ser tampoc del tot satisfactoris (MASSANA, C., 1985: 38; CORTÉS, L., 1995: 269). Inclús per complementar l'anterior afirmació de Martí Bassols sobre l'aplicació de mesures liberals per a resoldre el problema de l'habitatge, el fet de convertir a l'obrer en propietari va ser llargament comentat per Frederich Engels el 1872 en tractar el problema de l'habitatge. Aquesta solució, proposada per Proudhon i Sax, Engels la veia com una forma de lligar l'obrer a la fàbrica on treballava i a l'empresari pel qual treballava, ja que d'aquesta manera es veia obligat a treballar a qualsevol preu per tal de poder pagar la hipoteca de l'habitatge (ENGELS, F., 1974). Les úniques sortides per als obrers eren l'ajuda mútua o l'ajuda de l'Estat, i la solució definitiva del problema de l'habitatge passava, prèviament, pel canvi en l'ordre social mitjançant l'erradicació del sistema capitalista.

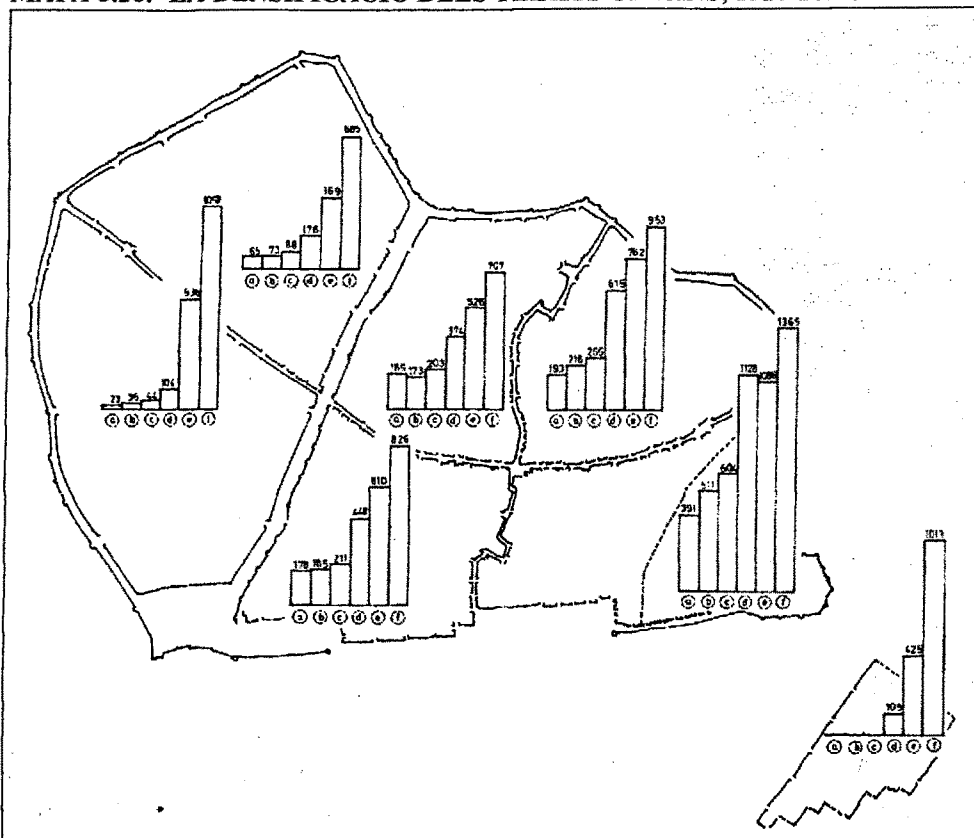
b. La classe obrera i els conflictes socials

En segon lloc, pel que fa a l'aparició d'una conflictivitat social important, tant al Raval, com per al conjunt de la ciutat, cal posar de relleu el destacat creixement demogràfic que es va donar en aquest barri durant el segon període industrialitzador. Així, si fins a finals del segle XVIII, el Raval aglutinava només el 16% de la població de Barcelona (d'aquesta, el 9,7% a l'àrea situada per sobre del carrer Hospital, i el 6,3% a l'àrea situada per sota del carrer Hospital), el 1832 el Raval ja representava el 33,7% de la població de la ciutat (la distribució interna era ja del 13% per sobre del carrer Hospital i el 20,7% per sota), i el 1859 superava ja el 41% del total de barcelonins (15,3% i 25,8% per sobre i sota del carrer Hospital respectivament). Igualment, a finals del segle XVIII el Raval també era una de les àrees menys denses de la ciutat, però el 1859, l'àrea situada per sota del carrer Hospital ja tenia la densitat de població més alta de tota la ciutat, mentre que l'àrea per sobre del carrer Hospital continuava tenint la densitat més baixa (però era la segona àrea de la ciutat més poblada, justament darrera de l'àrea situada per sota del carrer Hospital) (mapa 3.26).

Per al conjunt de la ciutat de Barcelona, segons les dades aportades per Idelfons Cerdà, hi havia una població l'any 1856 que superava de poc els 164.000 habitants (més de 67.000 eren residents al Raval), dels quals, un 33,04% eren obrers, concretament 54.272 persones. Cal destacar com quasi el 50% dels obrers estaven ocupats en el ram del teixits, cuiros i vestits, el que mostra la importància que va tenir aquest sector en el creixement industrial de Barcelona i del país en general⁷⁵.

⁷⁵ La revolució industrial a Catalunya es fa en base al sector del tèxtil. En un segon moment, quan la resta de països van desenvolupar molt més la siderúrgia i la metalúrgia, la indústria catalana va seguir centrada en el tèxtil.

MAPA 3.26.- LA DENSIFICACIÓ DELS TEIXITS URBANS, 1516-1859.

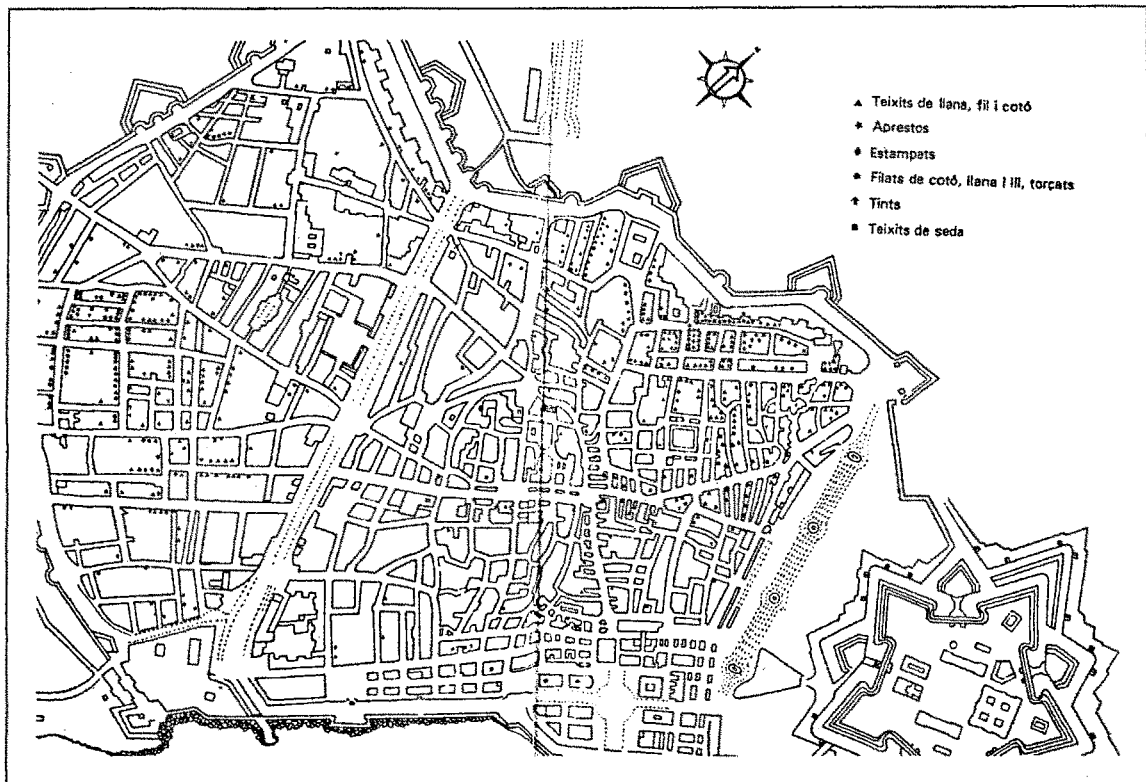

Font: GUÀRDIA, M., MONCLÚS, F. J. i OYÓN, J. L. (1994): 71

El Raval estava clarament consolidat com un barri obrer⁷⁶, juntament amb el barri de Sant Pere, a la part més oriental de la ciutat, com bé mostra la cartografia realitzada per Joan Benet i Casimir Martí a partir del llistat de fàbriques que ofería la guia de la ciutat de Barcelona *El Consultor* (1857) (mapa 3.27). El sector limitat pels carrers Sant Pau, Cera, Riereta i de la Reina Amàlia apareixia com el nucli més dens de fàbriques de filats de cotó de la ciutat (el Raval, en total, concentrava el 75% d'aquest tipus de fàbriques). Les fàbriques dedicades als teixits de seda, els estampats i els aprestos, per contra, eren majoritàries al barri de Sant Pere, mentre que la resta d'especialitzacions es repartia més o menys equitativament entre els dos barris fabrils de la ciutat.

⁷⁶ Inclús alguns autors el califiquen com el barri obrer més important de la ciutat de Barcelona. Els historiadors Joan Benet i Casimir Martí, en descriure els fets ocorreguts durant la vaga del juliol de 1855, destaquen com *els vaguistes s'anaren concentrant sobretot a la Rambla i pels carrers immediats. Els grups a mesura que anava avançant el dia s'anaven engrossint amb els vaguistes dels pobles de la rodalia que arribaven a la capital catalana a saber notícies. La multitud era especialment densa pels carrers que donaven a la plaça del Pedró, anomenada aleshores de la Igualtat, centre del barri obrer més important, en aquell temps* (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976(b): 11).

MAPA 3.27.- FÀBRQUES A BARCELONA, EL 1857.

Font: BENET, J. i MARTÍ, C., 1973. A partir de El Consultor (1857).

Aquest creixement important de la població, juntament amb les pèssimes condicions de vida i de treball que havien de suportar, van portar les primeres revoltes contra els industrials⁷⁷ i els primers intents d'associacionisme obrer⁷⁸. La creixent mecanització també va ser un factor que va donar lloc a revoltes ludistes, com les que acabaren el 1835 amb la crema de la fàbrica de "El Vapor"⁷⁹, o el 1853 i 1854 amb la crema d'altres fàbriques. Justament el juliol de 1854 va esclatar a Barcelona la revolta coneguda com de les selfactines, reacció dels obrers filadors, sobretot d'aquells que estaven a l'atur forçós, davant de la

⁷⁷ Les primeres notícies que es tenen sobre conflictes socials en la nova indústria cotonera i que provocaren la intervenció de les autoritats, són de l'any 1827 i dels primers mesos de l'any 1831 (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 218).

⁷⁸ La primera associació obrera catalana va ser la Societat de Protecció Mútua de Teixidors de Barcelona, fundada a Barcelona el 10 de maig de 1840 (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 216).

⁷⁹ *El 6 de agosto una chusma de manifestantes quiso vengarse del desempleo que había entre los pequeños trabajadores manuales de la industria téxtil y entró por la fuerza en la nueva fábrica Bonaplata -la primera de vapor que hubo en España y orgullo de la industria catalana- y la incendió* (HUGHES, R., 1992: 292). Sens dubte, aquesta va ser una de les manifestacions d'antimaquinisme més importants i conegudes arreu de Catalunya i dels Països Catalans (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 352), que va anar barrejada amb crema de convents del juliol de 1835.

introducció de la màquina *self-acting* a les indústries. Aquesta revolta cal posar-la però en relació al triomf del pronunciament dels generals moderats O'Donnell i Dulce contra el govern conservador. Aquest pronunciament, que es va iniciar el 18 de juny de 1854, i al que les forces més d'esquerra es van incorporar a partir del manifest de Manzanares (del 7 de juliol 1854), va tenir el seu ressó a Barcelona amb la revolta popular del 14 de juliol:

El 14 de juliol, finalment, esclatà la revolta a Barcelona. La classe obrera, de bon matí, començà a abandonar el treball a les fàbriques, nombrosos tallers artesans i botigues anaren també tancant llurs portes. A la tarda, l'ambient popular a Barcelona era plenament guanyat per l'oposició: la ciutat es manifestava palesament contra el govern. Els progressistes i els militants del partit demòcrata, aquests relativament poc nombrosos, però molt actius i coratjosos, juntament amb la classe obrera, donarien el cop mortal al ministeri Sartorius (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 295).

Davant de l'entusiasme popular de la revolta, va esclatar el conflicte de les selfactines, ja que la victòria progressista en el pronunciament animava a la massa obrera i popular a plantejar les seves reivindicacions. Moltes de les fàbriques que foren cremades i saquejades durant la nit del 14 al 15 de juliol, estaven situades al Raval, concretament als carrers Riereta, Sant Rafel, d'Amàlia, de la Paloma i Ferlandina (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976: 354-358). La revolta contra les màquines i la fàbriques, posteriorment, es va estendre a d'altres poblacions de Catalunya, com Valls, Mataró, Manresa i d'altres indrets del Pla de Bages i també del Pla de Barcelona. A Barcelona, aquest conflicte va durar fins aproximadament el mes d'octubre del mateix any.

Paral·lelament a partir de l'any 1835, amb la desamortització de Mendizábal (1837) i la crema d'alguns convents provocades per revoltes socials⁸⁰, la ciutat va

⁸⁰ Es considerava al clero com un aliat de l'absolutisme, i les revoltes socials, fins a la primera dècada dels segle XX, acabaven amb la crema de convents i la mort de capellans i monges.

En les memòries de Josep Maria de Sagarra, explica detalladament -copiant de les memòries del seu tiet, que va viure l'episodi l'any 1835- com arran d'una d'aquestes revoltes, que es va iniciar a la plaça de braus, els revoltats van acabar cremant el convent de Nostra Senyora del Carme, dels carmelitans calçats, i intentant d'assassinar als frares (*El meu pare i el meu germà Mariano es quedaren sols a casa, per veure com acabava aquella impressionant escena; però, com que l'església ja cremava tota i les flames de la sagristia abrusaven la nostra casa per la part del jardí, es disposaven a abandonar-ho tot, quan començaren a baixar els frares i a treure's els hàbits, cercant arreu roba per disfressar-se; mentrestant els assassins que havien penetrat al convent perseguien els que trobaven amagats, com a feres, tot i que els pobres religiosos no oposaven cap resistència* (SAGARRA, J. M^a, de, 1986: 898).

El mateix fet és igualment reproduït, i citat en l'obra de Josep Maria de Sagarra, pel Doctor Cayetano Barraquer y Roviralta, en el seu llibre *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*. El canonge destaca també com la casa dels Sagarra va ser la via d'escapatòria per a tots els capellans del convent.

guanyar nous espais públics, com per exemple el que ocupava el convent de Jerusalem, la crema del qual es va aprofitar per instal·lar-hi el mercat de la Boqueria o de Sant Josep.

El punt àlgid del moviment obrer va arribar però el juliol de 1855 amb una vaga general a tot el Pla de Barcelona, i el juliol de 1856, amb una revolta social molt cruenta. En el primer cas, la vaga era el resultat d'una etapa de malestar provocada pel General Zapatero que des del juny havia prohibit les associacions obreres, i per tant havia deixat sense efecte els convenis col·lectius que ja s'havien signat. Al contrari del que havia succeït fins aleshores, aquella vaga va resultar pacífica⁸¹, i va destacar pel grau d'organització que van aconseguir les associacions obreres. En el segon cas, la revolta social es va donar paral·lela a la caiguda del règim progressista a Madrid el 1856, amb el cop d'estat del General O'Donnell -realitzat d'acord amb la reina Isabel II- que va fer sortir del govern al General Espartero (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976(b): 435). Aquest fet, sumat a la particular situació que vivia la classe obrera amb el General Zapatero, va fer que el 18 de juliol esclatessin els primers aldarulls a la ciutat. Entre el 19 i el 21 de juliol, es calcula que hi van haver més de 460 morts als carrers de la ciutat, (63 a la banda de l'exèrcit, i 403 a la banda dels paisans). L'exèrcit molt més nombrós, malgrat que la Milícia Nacional s'havia passat a la banda dels revoltats, va aconseguir aixafar la revolta popular⁸².

Els constants conflictes, i l'enderroc de les muralles, feu que algunes de les fàbriques més importants del Raval marxessin al pla, on els municipis de Gràcia, Sants i Sant Andreu començaven a configurar-se com la perifèria industrial de Barcelona (CARRERAS, C., 1993: 61). Cal destacar, a més, que les ordenances

Per la seva banda, Jaume Vicens Vives, en exposar els importants canvis socials que es van donar durant el segle XIX, situa la clerecia com un dels grups socials tradicionals, que es va veure clarament afectat per aquesta correspondència política que es va fer entre absolutisme i clero. *El que potser hauria estat un simple xoc d'interessos primaris -el pagès que pagava els delmes a l'Església o l'obrer que satisfèia les rendes de la seva casa al convent- o àdhuc oposició intel·lectual -els cavallers i els burgesos de Barcelona negant-se en 1816 a admetre els jesuïtes a la ciutat- es transformà en animadversió política, tan bon punt els liberals es pensaren que els rectors del poble estimulaven la "facció" de la Regència d'Urgell des de les troncs i els catòlics del camp aprengueren les noves, sovint exagerades, de les malifetes dels exaltats* (VICENS VIVES, J., 1980: 114).

⁸¹ Excepte els fets ocorreguts a la fàbrica Rosés de Sants, en que el seu amo va ser assassinat. De totes formes, es creu que els autors d'aquests fets no tenien res a veure amb la vaga, i simplement va aprofitar el moment per realitzar el crim.

⁸² En la narració dels fets que fan Joan Benet i Casimir Martí, els carrers del Raval prenen una gran importància. Les nombroses barricades que s'hi van construir, i els violents combats que hi van tenir lloc mostren, altra vegada, el significat que anava adquirint el barri. Per altra banda, els mateixos autors expliquen com, per acabar amb la revolució, l'exèrcit va utilitzar estris i tècniques "importades" dels fets revolucionaris ocorreguts a París alguns anys abans.

municipals de Barcelona de 1856 van suposar un gir radical en la localització de vapors a la ciutat. A partir d'aquest text jurídic es va prohibir la instal·lació de calderes de vapor de més de tres cavalls dins el recinte emmurallat, a més es prohibia també instal·lar-les en aquelles edificacions destinades a habitatge (BASSOLS, M., 1973: 92-97). Òbviament, aquestes ordenances posaven de relleu l'estat de concentració d'aquest tipus de fàbriques dins de la ciutat emmurallada, i el perill que això representava per a la població en general⁸³.

La perillositat de la revolta obrera era un fet que s'afegia a les penoses condicions de vida i treball a les que s'havia reduït la població treballadora, així, segons Joaquim Font i Mosella, metge barceloní, deia com:

Últimamente otro prejuicio de la existencia de las fábricas grandes dentro de los muros de esta capital es la facilidad con que muchos jornaleros se dejan embaucar por su poca instrucción, por los revolucionarios diestros para servirles en sus miras las más veces en perjuicio propio de los mismos jornaleros. Todavía son demasiado recientes varias asonadas... (FONT, J., 1852)

Hi ha però, una diferenciació interna important de la classe obrera. Per a l'historiador Jaume Vicens Vives, aquesta diferenciació es la d'operaris i miserables. Els primers eren els obrers qualificats, els inclosos en el sistema de la màquina, els que malgrat que van experimentar les conseqüències de l'adaptació al mecanisme i a les crisis cícliques del règim de mercat lliure, eren uns privilegiats en la jerarquia del món del treball. Els segons eren la mà d'obra eventual, desplaçats del lloc de procedència i en lluita per esdevenir quelcom dintre la producció industrial, eren els vertaders proletaris, sotmesos a tota la duresa del nou sistema i sense gaudir de cap avantatge (VICENS VIVES, J., 1980: 142). Els primers, segons el mateix autor, eren aquells 6.500 obrers distingits -del total de 54.000 obrers- que havia definit Idelfons Cerdà en la seva *Teoría General de la Urbanización*, que respectaven les màquines i les indústries, i que sempre buscaven solucions pactades amb els industrials als seus problemes. Els segons, una gran majoria, buscaven la revolta i el desordre, no sabien el que volien, però eren molts i els empenyia l'odi contra una societat que els rebutjava, eren, en definitiva, els instigadors de totes les revoltes que es van produir a la ciutat. Aquesta mateixa diferenciació interna de la classe treballadora és també acceptada pels historiadors Joan Benet i Casimir Martí en el seu anàlisi sobre el bienni progressista a Barcelona⁸⁴.

⁸³ Erasme de Gònima (1746-1821), un dels industrials més importants de la seva època, va morir en l'explotar la caldera de la seva fàbrica, situada al carrer de la Riera Alta, el 1821. Per tant, aquest perill no només afectava a la classe obrera, encara que si que ho feia majoritàriament.

⁸⁴ Malgrat que no estan d'acord amb Vicens Vives en determinats aspectes, com la participació obrera en la revolta del juliol de 1856. Si per al primer, aquesta revolta no va comptar amb presència d'obers, és a dir, només hi va participar aquest proletariat més baix, per als segons, la

A diferència de l'època medieval, en la que els nouvinguts a la ciutat, com s'ha vist anteriorment, hi eren integrats bé ells directament, o bé generacions posteriors, durant la formació de la ciutat industrial, els nouvinguts que hi van arribar, es van adonar, en la seva gran majoria, que eren condemnats a unes condicions de vida i treball penoses, sense cap oportunitat per a l'ascens social. Malgrat el rebuig social, aquests proletaris van ser capaços, a pesar de la seva desorganització i la falta d'objectius, de prendre unitàriament la ciutat utilitzant els únics recursos que tenien, la força que els donava el seu nombre, i la conquesta de l'espai públic urbà. Les autoritats i el poder, per altra banda, va intentar fer front a aquesta nova situació social, normalment amb mesures represives.

Així, doncs, per a la burgesia hi havia una doble necessitat de traslladar les grans indústries al pla de Barcelona, i de derruir les muralles i deixar créixer la ciutat. Per una banda, les condicions sanitàries i higièniques afectaven per igual tots els barcelonins que vivien encerclats per les muralles, és a dir, les epidèmies, sobretot de còlera, no distingien entre classes benestants i obrers, sinó que afectaven a tots. Per altra banda, el temor a una explosió social, a la revolta obrera, també va impulsar la burgesia barcelonina a intentar de dispersar pel territori fàbriques i obrers. Fins i tot les actuacions proposades per Idelfons Cerdà o Josep Baixeres en el traçat de la ciutat vella, és a dir, l'obertura de grans carrers rectes que esventraven el textití antic, no responien només a mesures higièniques, sinó també a mesures de seguretat, ja que era més fàcil reduir les revoltes obreres en espais oberts, que no en els traçats densos, de carrerons estrets i petits, típics de centres històrics⁸⁵.

presència obrera en aquesta revolta queda més que demostrada per diverses fonts. Destaquen, a més, com la revolta de 1856 no va ser clarament una revolta de classe, sinó que més aviat va ser una revolta popular. No hi havien només unes reivindicacions obreres al darrera, sinó que *tots els barcelonins, de la capital i de la seva rodalia, interessats per les llibertats ciutadanes, podien sentir com a seva la causa que es va defensar a les barricades* (BENET, J. i MARTÍ, C., 1976(b): 504).

⁸⁵ Aquest fet ja és destacat per Haussmann en l'obertura dels *boulevards* als barris obrers de París: *Las nuevas calles anchas y rectas suponen la desaparición de los barrios insalubres y de las callejuelas utilizadas en los disturbios revolucionarios, al tiempo que mejoran las condiciones higiénicas y facilitan los movimientos de las tropas* (BENÉVOLO, L., 1993: 180). Al voltant de les reformes del baró Haussman, Leonardo Benévolo cita com *El barón Von Moltke y el diputado Picard aprecian, casi contemporáneamente en 1856, las ventajas de las nuevas calles rectas para mantener el orden público y porque las balas no saber girar por la primera a la derecha* (BENÉVOLO, L., 1993: 190).

Com comenta Ferran Sagarra, després dels fets de juliol de 1856 -deguts a la caiguda del govern progressista a Madrid- que acabavaren amb una matança i una repressió important per part del govern, *la burgesia de Barcelona, que n'havia sortit de l'experiència espantada i amb por de les classes populars, sabia que no n'hi havia prou amb la repressió* (SAGARRA, F., 1996: 195).

Efectivament, l'enderroc de les muralles, a partir del 1859, va facilitar un ràpid èxode d'algunes de les principals empreses del Raval cap als pobles del pla de Barcelona. Així, "emigraren" del Raval indústries tant importants com els Batlló, situats al carrer Marqués de Barberà, l'Espanya Industrial, i els Juncadella i Bernadí Martorell. Els edificis que deixaven aquestes empreses no van ser utilitzats per dur a terme cap tipus de reforma interior (només en l'última, s'hi obrí un passatge que porta el seu nom), ja que part dels serveis d'aquestes s'hi quedaven, o bé els locals eren subdivits i llogats a d'altres empreses, com va succeir amb l'Espanya Industrial, una part del seu edifici va continuar essent usat per aquesta empresa, mentre que l'altre part es va llogar com a magatzem (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 44).

Aquesta emigració d'indústries no va significar, però, l'emigració de la classe obrera. Tot al contrari, fins la dècada de 1960, es va continuar amb els processos de densificació i substitució d'edificis, fruit d'una creixent demanda d'habitatge. A més, molts tallers i obradors, i petites indústries van quedar encara al Raval:

El Raval continuaba siendo sustancialmente obrero. Las grandes empresas habían desaparecido; en cambio se mantenía un considerable contingente de pequeñas industrias: carpinterías, imprentas, destilerías, talleres de metal... Estos centros de trabajo estaban situados en las plantas bajas de los edificios, en los patios interiores, y en las vetustas construcciones fabriles habilitadas para cumplir con esta nueva función. También se acondicionaron numerosas fábricas como viviendas. La convivencia entre un alojamineto deplorable y una industria marginal empeorará las condiciones de vida en el Raval (VILLAR, P., 1996: 26).

El Raval arribava, doncs, a finals del segle XIX, com un espai ja totalment urbanitzat i altament densificat, caracteritzat però, pel seu caire obrer. Per altra banda, després dels horts, els convents i les fàbriques, en aquest moment va començar a destacar pels locals de diversió. Aquest tipus d'establiments (cafés, tabernes, fondes i altres), segons explica l'autor de *Historia y Leyenda del Barrio Chino*, Paco Villar, ja eren habituals, cap al 1840, a carrers del Raval com Hospital, Sant Pau, Unió i Nou de la Rambla. També els teatres, com el Teatre Circ Barcelonés (al carrer Montserrat nº 20, inaugurat el 1853 i tancat el 1944), l'Odeón (al carrer Hospital nº 45, inaugurat el 1850 i tancat el 1887) i el Romea (al carrer Hospital nº 49, inaugurat el 1863 i encara en funcionament), mostraven aquest Raval menys obrer i més dedicat a la diversió. La prostitució, per altra banda, també seguia al Raval, situada sobretot al carrer de Trentaclaus i els seus voltants. (VILLAR, P., 1996: 24).

3.2.3. La dualitat del Raval (1880-1970): entre la liquidació del Raval (i el naixement del *Distrito V*) i la creació del Xino.

Sens dubte el *Distrito V*⁸⁶ va continuar essent, entre la segona meitat del segle XIX i, com a mínim, primera del XX, un dels baluards del moviment obrer de la ciutat de Barcelona. Però per altra banda, a partir de principis de segle, el *Distrito V*, i més concretament el seu extrem inferior, l'àrea en contacte amb les Drassanes, va començar a ser coneguda com el Barri Xino, un barri on es desenvolupaven tota una sèrie d'activitats lligades a la delinqüència internacional, la prostitució, la vida nocturna i fins i tot la droga⁸⁷. Apareix doncs, una dualitat al barri, que com argumenta el periodista Josep Maria Huertas Claveria, depèn de l'òptica amb que es miri, apareix un barri o l'altre:

pels veïns d'aquí és un barri viscut, un barri de treballadors, etc. Per la gent de fora tradicionalment, no dic ara, però sobretot antigament, era un lloc on venir a passar-s'ho bé, a fer una mica de gresca, o fins i tot a fer allò de l'escena de los placeres (HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1998).

La primera d'aquestes visions és clarament identificable, per exemple, amb els fets revolucionaris i organitzatius que vans succeir al *Distrito V* fins la segona meitat de segle, o amb bona part de la vida quotidiana de molta gent al barri. La segona de les visions, per altra banda, és perfectament identificable, per exemple, en els fets que succeeixen a l'obra *Vida privada* de Josep Maria de Sagarra⁸⁸. Les

⁸⁶ El *Distrito V* es va crear el juliol de 1897, arran de la nova divisió administrativa a Barcelona motivada per l'annexió dels municipis del Pla. El 1904, degut a l'annexió d'Horta, l'àrea compresa des del carrer del Carme fins a la plaça Universitat, va passar al districte VIè, però va ser durant un període molt curt de temps, ja que ràpidament es va tornar a incloure al *Distrito V*.

⁸⁷ Com explica Paco Villar *el Raval de 1900, en especial de la calle Hospital para abajo, estaba atiborrado de toda clase de establecimientos de recreo. Había de todo: bailes, cafés concierto, cafés de camareras, restaurantes, bares, tabernas, casas de prostitución, mueblés...* Este ambiente lúdico se tornaba mucho más áspero y espeso en la barriada de las Drassanes, llamada así por su proximidad a las Reials Drassanes, catalogada ya entonces como los bajos fondos de Barcelona, y más tarde bautizada con el apelativo Barrio Chino. El puerto estaba cerca y eso se notaba (VILLAR, P., 1996: 26). Més endavant, el mateix autor escriu *en el Raval, y sobre todo en su barriada de las Drassanes, se refugiaba un mundo aparte; un mundo con sus propios códigos y su propia moral; con una delincuencia autóctona y heterogénea: "pinxos" de las casas de juegos, ladrones de cañerías, contrabandistas de tabaco, putas, "descuideros", revienta pisos, carteristas, "trinxeraires", mecheras, mendigos...* En aquel mundo gobernaba la ley del más fuerte, del más hombre. Era un territorio incierto hasta para la mismísima policia (VILLAR, P., 1996: 30).

⁸⁸ Publicada el 1932, aquesta obra és una *crònica de l'alta societat barcelonina entre els darrers anys de la Dictadura i els primers de la República*, en la que mostra un món en descomposició, (...) l'esberlament de grans famílies dividides per qüestions d'interessos. (...) Hom hi veu evaporar-se sentiments i valors morals que semblaven molt arrelats; canvis vertiginosos d'ideologia per situar-se o simplement per figurar davant les mutacions de la política. I encara això, més vergonyós que tot: que aquells que tracten d'aguantar les aparences no són més que

dues descripcions del *Distrito V* que apareixen en aquesta obra són, com a mínim, impactants. En una d'elles, Josep Maria de Sagarra descriu com un grup de senyors i senyores⁸⁹, pertanyents a aquesta alta societat barcelonina, es decideixen a fer una excursió al Xino. Les descripcions del barri, malgrat admetre en un moment la seva diversa composició social (*en aquell veïnat s'hi veïen persones de condició humil gens pintoresques, com es veuen pertot arreu* (SAGARRA, J. M^a. de, 1986: 243), es centren sobretot en mostrar les parts més sòrdides i degradades i els personatges més inhumans possibles. Davant d'aquestes condicions, els representants de la classe alta que acudeixen exclusivament a mirar prenen posicions i senten sentiments diversos: sentiments de vergonya, sentiments de pena, sentiments paternalistes, sentiments de fàstic. En l'altre descripció, l'autor explica el cas d'un noi que, decebut de la seva formació religiosa catòlica, es passa al comunisme i decideix anar al Xino a perdre la virginitat, per tant es mostra aquest barri iniciàtic en els temes de sexe. A més, sortint del burdell es mostra l'escena d'un assassinat, pel que també apareix el barri del crim.

Així, malgrat que la composició social del *Distrito V* era, sobretot, obrera, en canvi, la imatge que es tenia, sinó de tot el barri, si d'una part d'ell que es feia extensible al tot, era la del Xino. Com s'argumentava al principi d'aquest capítol, la realitat interna del *Distrito V* ha estat sempre silenciada, sempre les imatges del barri i les solucions que es donaven per al *Distrito V*, eren de part de la gent exterior al barri, han estat les que s'han imposat d'alguna manera.

Per altra banda, durant aquest període el *Distrito V* continua essent un centre d'acollida de la immigració. Aquesta funció urbana no era totalment nova en aquest barri, ja que des de la instal·lació de les indústries, i inclús abans, s'havia poblat sobretot amb gent procedent d'altres indrets que hi venien a treballar. Per altra banda, aquesta funció tampoc era exclusiva del *Distrito V*, ja que la compartia amb altres àrees de la ciutat, com per exemple el barri de Sant Pere a l'extrem oposat de la ciutat vella. Com ja s'ha vist en la primera part d'aquest tercer capítol, físicament el *Distrito V* va entrar al segle XX densificat majoritàriament per edificis d'habitatges (enquadrats en la tipologia de cases de veïns) de no gaire bona qualitat⁹⁰ i per fàbriques reconvertides a obradors o

enormes sepulcres emblanquinats. Sagarra no perdona res i, menys que res, el fariseisme. I tot aquesta descomposició social repercuteix en els costums, en la intimitat, en la vida privada (GUANSÉ, D., 1986: XXIII).

⁸⁹ Cavallers i dames els anomena. Aquest grup està format curiosament per dues vídues, dues divorciades, tres solters i només un casat, mostra, potser, d'aquest món de l'alta societat en descomposició i esberlat.

⁹⁰ Un gran nombre d'aquests habitatges eren de petites dimensions i de baixa qualitat constructiva. Però no tot el Raval tenia aquestes característiques, així es podien distingir algunes construccions de major qualitat localitzades en els principals carrers del barri (carrers Hospital, Carme, Nou de la

magatzems. Alguns d'aquests edificis, a més, s'utilitzaven com a cases de dormir, és a dir, llocs on els pobres i els que no tenien habitatge anaven només a dormir⁹¹, i de ben segur que la clientela en aquests negocis no devia escassejar en una ciutat on el problema de l'habitatge era gravíssim. Aquesta particular estructura física del barri el converteix en una àrea d'atracció per a l'immigrant nouvingut a Barcelona, les característiques del qual descriu Josep Olives en el seu estudi de degradació urbana sobre Sant Cugat del Rec:

En los núcleos industriales donde se establece, esta inmigración constituye "los estratos más bajos de la escala social". El recién llegado viene muy a menudo sin ninguna capacitación profesional -porque sólo ha trabajado en el campo- y sin dinero, ya que ha tenido que vender lo poco que tenía para efectuar el viaje. Al llegar a la ciudad, este individuo debe aceptar la peor casa en el peor barrio (OLIVES, J., 1969: 52).

En referència a aquesta immigració que arribava a Barcelona, molt més quantiosa sobretot a partir de finals de la dècada de 1880⁹², la historiadora Mercé Vilanova en diferencia dos tipus, primer els que venien en busca de *salaris de fam*, i posteriorment els que venien amb *fam de salaris* (VILANOVA, M., 1997: 72). Aquestes dues expressions mostren gràficament i de forma senzilla el tipus d'immigració que va arribar a la ciutat de Barcelona, i els dos períodes diferents en que ho va fer. En primer lloc, fins a la dècada de 1950, van arribar a la ciutat immigrants, procedents sobretot de la resta de Catalunya, Aragó i País Valencià (i també alguns contingents d'Andalusia i Múrcia), població que fugia literalment del camp, en busca de qualsevol treball que millorés les seves condicions de vida, i que per tant, es conformava amb qualsevol cosa que trobés a la ciutat, que fos, en definitiva, millor al morir de fam al camp. Per altra banda, a partir dels anys cinquanta, arriben a la ciutat, i a Catalunya, immigrants procedents sobretot d'altres comunitat espanyoles (entre les que destaca per sobre de totes Andalusia, però també del País Valencià, Aragó, Múrcia, i s'hi incorporen altres

Rambla), en els límits exteriors (Rondes i Rambles), en el petit eixample dels carrers Pintor Fortuny i Doctor Dou, i també en d'altres carrers com per exemple el del Bisbe Laguarda.

⁹¹ Paco Villar ofereix la descripció d'algunes d'aquestes cases situades al Raval, preferentment als carrers Perecamps, Sant Ramon, Robador, Cid i Migdia (VILLAR, P., 1996: 37-41).

⁹² Jaume Vicens Vives escrivia l'any 1958 que *fins ara no sabem quan es desfermà la primera onada immigratòria ni quins foren els seu ingredients regionals. Podem sospitar que començà vers el 1845 i que s'intensificà durant l'època de la "febre d'or" (1876-1886), ja que en aquest decenni es feren sentir les exigències de la mà d'obra en una indústria que es desenvolupava ràpidament. Ara bè, la immigració anual mitjana entre 1877 i 1887 a Barcelona fou de l'ordre de 1.300 individus, mentre que en el decenni següent -o sigui, després de l'Exposició- el ritme augmentà fins l'ordre dels 4.300 element anuals (VICENS VIVES, J., 1980: 19).*

d'Extremadura, Galícia i Castella la Nova) amb altres aspiracions, qualitativament i quantitativament millors⁹³.

El primer fluxe immigratori important, doncs, és el que es va produir arran de l'Exposició Universal de 1888. Si el *Distrito V* ja era un barri densificat, la necessitat d'allotjar a tot un nou contingent de treballadors, procedents majoritàriament de la Catalunya interior⁹⁴, va augmentar la intensitat d'ús de l'espai disponible, ja fos amb:

l'ocupació amb habitatges dels patis interiors com el cas de la casa del carrer de Sant Vicenç n° 25 en forma de petita "corrala" a l'estil sevillà, o l'anomenat "conventet" del carrer Valldonzella. També seran transformats en vivendes els locals de nombroses fàbriques ara ja traslladades a la perifèria de la gran ciutat, fenòmen constant durant tot el període. Al carrer de Reina Amàlia n° 20 hi ha una antiga fàbrica que arrel d'un incendi, el propietari decidí desallotjar i transformar en habitatges. (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 52-53).

Fruit d'aquest procés migratori, entre l'any 1888 i el 1900, el *Distrito V* va augmentar la seva població en 11.156 persones (un augment del 13,5%), entrant al segle XX amb una població total de 93.385.

El segon fluxe immigratori important es va donar entre 1910 i 1930. Entre aquests anys, a més, la immigració va ser la component fonamental del creixement de la

⁹³ Aquesta dualitat de salaris és explicada per la historiadora Mercé Vilanova, *Fins als anys cinquanta arriben a Barcelona immigrants literalment mig morts de fam, gent que anirà a peu al treball per estalviar deu cèntims i que acceptarà salaris de misèria per poder assegurar-se la subsistència; s'allotjaran a barris fabrils de la ciutat o habitaran en barraques als marges de les platges. Són persones que viuran quasi sense premsa ni ràdio, però que quan puguin aniran al teatre o al cinema. Els seus líders lluitaran per les onze, les deu i finalment les vuit hores laborals, i en el seu horitzó mental hi haurà aconseguir un major respecte social, un sindicalisme efectiu i, potser, la revolució social o el col·lectivisme.*

En la segona meitat del segle, quan ja s'ha acabat el racionament de la postguerra, els immigrants venen atrets per la puixança econòmica i amb expectatives laborals més grans. En l'època dels convenis col·lectius, en paraules de David Ruiz, ja no vindran per buscar "salaris de fam", sinó que arribaran amb "fam de salaris". Lluitaran per les hores extraordinàries i fins i tot per la doble feina, acceptaran jornades de fins a catorze hores per pagar-se el pis als grans blocs de la perifèria i, poc després, la parcel·la, la moto o el cotxe quan la televisió ja sigui un objecte comú a moltes cases. Els seus líders lluitaran per millores salarials i socials i el seu horitzó mental el constituirà el restabliment de la democràcia, les llibertats formals i l'autonomia (VILANOVA, M., 1997: 72-73).

⁹⁴ Com a un dels possibles retrats de l'immigrant, es pot pensar en el cas d'Onofre Bouvila, protagonista de la novel·la d'Eduardo Mendoza, *La ciudad de los prodigios* (MENDOZA, E., 1986). Encara que quan aquest immigrant arriba a Barcelona no va a residir al Raval (però si que ho fa a una pensió a l'altre costat de les Rambles), ell és un immigrant procedent de la Catalunya interior que arriba a la ciutat en busca de feina davant les poques expectatives que te al seu poble natal.

població barcelonina i catalana. La baixa fecunditat de la població catalana no assegurava el reemplaçament de les generacions catalanes, i les favorables condicions econòmiques van permetre l'arribada d'un contingent molt destacat de població que van provocar que la ciutat de Barcelona fos la primera ciutat milionària de l'Estat espanyol (superant fins i tot a Madrid), i, a més, el creixement absolut de Catalunya va ser quasi d'un milió de persones entre el 1900 i el 1936.

Aquest segon fluxe migratori cap a la ciutat de Barcelona es va donar arran de, per una banda, la neutralitat espanyola en el contexte de la Primera Guerra Mundial, i per altra banda, de la celebració de l'Exposició Universal de la ciutat de 1929.

En primer lloc, la posició neutral de l'Estat espanyol durant la primera guerra europea va influir de manera extraordinària en la demografia i l'economia de Barcelona, i també de Catalunya i Espanya. L'augment de la demanda exterior va afavorir un augment de la producció, i per tant de l'ocupació. L'emigració que arribava a la ciutat de Barcelona procedia, en la seva major part, de la resta del Principat (sobretot de les àrees rurals), però també d'Aragó i inclús del sud-est de la península (VIDAL, T. i RECAÑO, J., 1996: 56).

I en segon lloc, la segona Exposició Universal que es celebrava a la ciutat de Barcelona, la de 1929, i la construcció del metro a la ciutat, van ser també factors importants d'atracció de mà d'obra cap a Barcelona, encara procedent majoritàriament d'Aragó, del País Valencià i de Múrcia.

El *Distrito V* va continuar essent lloc d'arribada d'aquesta nombrosa immigració, i per tant la densificació del barri encara va augmentar:

Apareix doncs el "barraquisme vertical", amb tot un seguit d'edificacions diverses construïdes sobre els terrats de les vivendes que donen origen a una nova ciutat només visible des dels mateixos terrats. Un altre fenòmen originat per l'esmentat corrent migratori és el de la divisió de les vivendes en dues i fins i tot més parts. Seran afectades sobre tot, les vivendes d'una certa qualitat ja que són les úniques que per la seva gran superfície, permetien una reforma de tals característiques que augmentarà els ingressos del seu propietari i deixarà unes vivendes amb unes mínimes condicions d'habitabilitat. Al carrer dels Àngels nº4, hi ha pisos subdividits en tres, i fins fa poc s'hi llogava per 6.000 pessetes al mes un "estudi" de 10 metres quadrats de superfície, exemple molt estès al nostre barri. (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 52-53).

Com a reflexe d'aquests nombrosos contingents d'immigrants, a la cantonada dels carrers de Ponent i Torres Amat es va inaugurar, l'any 1916, el *Centro Aragonés*,

que avui en dia encara subsisteix. Al carrer de Ferlandina, deu anys després, és a dir, el 1926 es va inaugurar el *Centro Cultural Manchego*, i un any més tard, a la plaça de Sepúlveda, els castellanencs van crear el seu ateneu al restaurant Pàtria (ALBERCH, R., 1999: 234-235).

Entre els anys 1910 i 1930, la població del Raval va tornar a augmentar, en termes absoluts, de 10.994 persones, arribant el 1930 a 107.889 habitants, per tant amb una densitat mitjana de població de més de 1.000 habitants per hectàrea. Era, sens dubte, el barri més poblat de Ciutat Vella, i el més dens de tota la ciutat de Barcelona.

Per altra banda, es podria dir que degut a aquest constant procés de migració al barri, durant aquest període el *Distrito V* es va configurar com una àrea demogràficament inestable. Sense un estudi de la població amb suficient detall per a aquest període que ho pugui mostrar, s'ha de suposar que l'evolució demogràfica d'aquest barri obrer va ser similar a la de l'altre barri obrer de la ciutat, Sant Cugat del Rec, explicada per Josep Olives en el seu estudi sobre la deterioració urbana i la immigració en aquest barri (OLIVES, J., 1969)⁹⁵. S'han de tenir en compte, però algunes diferències entre els dos barris que són importants, en primer lloc, el volum de població de classe mitjana o alta que habitava ambdós barris a finals del segle XIX, i que va marxar degut a la immigració, segur que era

⁹⁵ També la geògrafa Mercè Tatjer va analitzar l'evolució demogràfica de les àrees que formaven el barri Gòtic, entre 1888 i 1980, arribant a definir tres tipus de comportament:

Tipus I. Corresponen a aquest tipus els barris de Pi, Maldà, Diputació, Santa Anna i Catedral. Són barris amb població estable, que arriben a tenir el 1970 quasi el mateix nombre d'habitants que el 1888. Per altra banda, al llarg de tot el període experimenten molt poques variacions; de fet només resulta apreciable en ells un mínim demogràfic produït el 1915 per la marxa de classes altes cap a l'Eixample, i una lleugera recuperació entre aquesta data i el 1930 com a resultat de la immigració. (...)

Tipus II. S'han inclòs dintre d'aquest tipus els barris de Sant Just i Jonqueres. Es poden considerar els barris més afectats per l'obertura de la Via Laietana, que suposà enderrocaments i noves construccions, bàsicament de tipus terciari. (...) Aquests barris han constituït a partir del 1915 àrees receptores d'immigrants, encara que en un nivell inferior al que trobarem a les àrees de tipus III. (...)

Tipus III. Comprenen els barris de Trinitat, Comandància o Banc i Mercé. (...) La seva evolució demogràfica els caracteritza com una àrea receptora d'immigració ja des de 1905, data en què comencen a créixer, mentre que les altres àrees del Barri Gòtic es mantenen estables o continuen perdent població. Creiem que el fenomen migratori és responsable d'aquesta situació, ja que contribueix a desdibuixar la lògica marxa de classes altes cap a l'Eixample o cap a la perifèria. Són els barris que rebran la forta immigració del període 1915-1930, creixent de manera espectacular entre 1920 i 1930. De nou, després de la Guerra Civil, rebran fortes onades migratòries que els faran arribar a les altes densitats abans descrites (TATJER, M., 1989: 243-244).

El Raval, sens dubte, es trobaria classificat com un barri de tipus III, malgrat que també seria molt interessant conèixer les diferències internes, per la diferent evolució de la immigració, i també per la marxa de classes mitjanes.

molt major a Sant Cugat del Rec que al Raval⁹⁶. En segon lloc, l'evolució del nombre de població, en nombres absoluts, també va ser diferent. Així, mentre que Sant Cugat entre finals del segle XIX i principis del XX va tenir una davallada poblacional, i posteriorment va iniciar el període definitiu de despoblació a partir de 1950, al Raval el creixement va ser continuat (excepte per al quinquenni 1900-1905) des de finals del segle XIX fins el 1960, any en que es va iniciar el procés de despoblació. En el primer cas, possiblement va ser l'obertura de la via Laietana el que va provocar la davallada poblacional, mentre que en el segon cas es fa difícil trobar una explicació per a les diferències en la data d'inici del procés de despoblació.

És destacable en aquest tercer període, enmig d'aquests processos de densificació, filtració i successió, un element que potser articula la complexitat social del *Distrito V*, i aquest és l'existència de dos Ravals clarament diferenciats, malgrat que en determinats moments es superposen. Per una banda, hi havia el *Distrito V* obrer i polític. Per altra banda, el *Distrito V* del Xino, una realitat palpable a l'àrea de contacte amb el port, però que esdevé a la llarga la imatge i l'estereotip de tot el barri. El carrer de l'Hospital apareixia ja com la frontera que separava aquests dos Ravals, anomenats del Nord (des del carrer de l'Hospital fins la ronda de Sant Antoni) i del Sud (des del carrer de l'Hospital fins el mar), o també de Ponent i de Sant Pau respectivament (ALBERCH, R., 1999: 231). El Xino, ha estat la coartada que ha funcionat per a l'aniquilació del barri obrer i polític, i que també a servit per a una gentrificació futura del Raval.

3.2.3.1. El perill del *Distrito V*: un barri obrer i polititzat

Efectivament, el *Distrito V* era un barri treballador, obrer, però també políticament actiu. Malgrat el trasllat cap al pla d'algunes de les grans indústries que estaven al *Distrito V*, en el darrer quart del XIX i principis del XX:

el Raval continua amb una composició social eminentment obrera, mantenint-s'hi un fort contingent de petites indústries (especialment fusteries, impremtes i petits tallers de metall) situades a les plantes baixes de les vivendes, als patis interiors i als antics edificis fabrils trossejats. Aquesta convivència entre l'habitatge i una

⁹⁶ Segons diversos autors, les classes benestants, sobretot la burgesia, van estar residint al *Distrito V* fins a finals del segle XIX, als carrers Comte d'Asalto, Hospital, del Carme o Rambla (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 306; ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 45). Com a la major part de la Ciutat Vella, aquesta població va iniciar la seva emigració cap al naixent Eixample degut a la degradació social que ja començava a viure aquesta àrea de la ciutat, sobretot per l'arribada dels primers immigrants per a l'Exposició Universal de 1888.

indústria marginal, sense possibilitats de cercar una infraestructura adequada augmenta la densificació del Raval i n'agreuja les males condicions de vida, amb un gran índex de perillositat (ARTIGUES i VIDAL, J. et al., 1980: 51).

Que era políticament actiu ho demostren alguns fets, com la celebració de diversos congressos obrers a nivell nacional. Així, el 1870, es va celebrar el I Congrés Obrer Espanyol, al Teatre Circ Barcelonès, o l'any 1888 en que al Teatre Jovellanos es va celebrar el congrés en que es va constituir la Unió General de Treballadors (UGT)⁹⁷. També va ser lloc en que van tenir la seu i el local social diversos periòdics obrers, com "La Asociación" (1884), "Acràcia" (1886) de caràcter anarquista, "La Unión Obrera" (1896), i d'altres, i també diversos sindicats, com "Les tres classes del vapor", situat al carrer de la Cera, sindicat especialment important ja que la majoria de treballadors del ram del tèxtil, durant els anys 1870, hi eren afiliats. A més, aquest sindicat, de caire sindicalista i anarquista, era liderat per un resident al *Distrito V*, en Climent Bové, que poc després de l'adhesió del sindicat a la I Internacional, va ser detingut (si el 1870 s'adheria a la I Internacional, ja el 1871 el govern de Madrid aconseguia la ilegalització de la FTRE). Aquests fets, entre d'altres, són els que serveixen per afirmar, com ho fa Josep Maria Huertas Claveria, que el *Distrito V* era per naturalesa el barri treballador més important de la Barcelona antiga (HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1998).

Però sobretot el *Distrito V* fou lloc de reunió d'anarquistes. Els pisos, tavernes i ateneus del *Distrito V* eren llocs comuns de trobada per als grups d'aquests. També diverses publicacions hi van néixer, com la *Solidaridad Obrera* i *Tierra y Libertad*, periòdics de la Confederació Nacional de Treballadors (CNT), i algunes associacions importants, com la de tipògrafs, situada al carrer de'n Roig. També alguns militants importants hi visqueren, com en Àngel Pestaña, líder sindical que va viure al carrer Lancaster, i d'altres, com Salvador Seguí (també conegut com el Noi del Sucre i originari de Sants), que hi va ser assassinat (concretament el 10 de març de 1923, a la cantonada del carrer del Carme amb Sant Rafael, con encara hi ha un parell de plaques que recorden el fet).

⁹⁷ Posteriorment la seu d'aquest sindicat socialista es va traslladar a Madrid. Per una banda, des de la creació de la UGT el moviment obrer català va ser hegemònic, però poc a poc, l'impuls associatiu dels treballadors bascos va relativitzar aquesta majoria catalana dins del sindicat socialista. L'expansió d'aquest sindicat per altres terres, juntament amb algunes altres raons (voluntat d'estar més a prop dels òrgans de govern del PSOE, caràcter centralista del socialisme espanyol) van provocar la marxa de la seu de la UGT a Madrid. Per altra banda, també és cert que a Catalunya el sindicalisme lleuger o reformista, més lligat al socialisme, va tenir menys ressó que el sindicalisme radical, lligat a ideals anarco-sindicalistes, potser això també explica la marxa de la seu d'aquest sindicat.

A més dels sindicats, i fins ben entrada la postguerra, el panorama associatiu del barri, amb un clar predomini obrer, es va moure al voltant de les corals i els ateneus, tal i com va succeir a d'altres barris més o menys obrers, com Sants o Gràcia. D'entre el gran nombre d'entitats⁹⁸, es pot destacar per exemple l'Ateneu Enciclopèdic Popular, fundat el 1902 al carrer del Carme, i que va desenvolupar una intensa tasca de donar cultura als treballadors. Però el fet que es vol destacar és que el gran nombre d'ateneus i corals que es van anar formant al *Distrito V*, mostraven en certa manera la intensa vida associativa que hi havia dins d'aquest barri, fet que normalment ha passat desapercbut ja que la imatge que es coresponia al Xino era sobreexposada.

Els fets de la Setmana Tràgica, o Revolució de juliol de 1909, vant tenir també un ampli ressó al *Distrito V*⁹⁹, ja que els sublevats hi cremaren diversos convents¹⁰⁰,

⁹⁸ El 1889 naixia l'Orfeó Canigó al carrer de la Junta de Comerç, i sis anys més tard ho feia la coral Barcanona al de Ponent. Germanor Barcelonina es formava dins un bar del carrer dels Tallers el 1913, i Els Clavells naixia el 1922. La Rosella venia al món en un dels bars de les Carretes, 39, el 1923, i al mateix carrer, tres anys més tard, es constituïa La Musa Catalana. A la dècada dels anys trenta en naixien dues més: el 1930, La Dàlia, al carrer de Sant Jeroni, i Joventut Montserratina, un any després, al carrer de Montserrat. La tradició no es va trencar amb la guerra: el 1947 es formava la Barcarola, que ara té la seu al carrer de l'Aurora; el 1949, Xauxa al de Sant Jeroni; el 1950 també naixien El Girasol al de Sant Climent i Els Canaris al de Sant Pacià.

Entitats de caire més polític intentaven defensar els interessos dels obrers, com el casino La Constància Progressista, del carrer de la Junta de Comerç (1910). Els radicals tenien força predicament, i disposaven d'una Fraternitat Republicana al carrer de la Junta de Comerç (1905), i d'una Agrupació Radical de Tarragona, oberta als tarragonins que vivien a Barcelona, al carrer de l'Hospital, que tenia un consultori mèdic dirigit pel doctor Jaume Aiguader, futur alcalde de Barcelona. Aquesta entitat va funcionar des del 1908 fins al 1920. Al carrer de Sant Pau, 83, va tenir la seu l'Ateneu Republicà Radical del Districte Cinquè (1910). La principal societat radical va ser, però, la Casa del Pueblo oberta al carrer de l'Estrella (1911), que arribà a tenir 700 socis el 1918. Una escissió va motivar una Joventut Republicana Radical, amb seu al carrer de l'Hospital, i periòdic propi, "Distrito Quinto".

Esquerra Republicana va obrir, el 1931, un ateneu al carrer de l'Estrella (...). Aquest ateneu va obrir una escola catalana el 1935.

D'altra banda, sovintejaven les societats d'esbarjo, com ara els Únics, al carrer Nou de la Rambla (1912); La Casa Susagna, al carrer de Sant Pau, 84 (1912); El Parnàs, al de Lancàster (1917); El Casino Mundial, al Nou de la Rambla (1918), o el Niu, al de Sant Rafael (1922) (ALBERCH, R., 1999: 234).

⁹⁹ Pere López, fent una crònica de la revolta del juliol de 1909, mostra com el mitjà de comunicació utilitzat pels revoltats va ser la paraula, el rumor: *La circulación de las informaciones tenía lugar en las calles, pero al mismo tiempo también funcionaban nudos de intercambio intensivo. En el Raval la información se coordinaba en un taberna "allí la actividad era grande, continuamente salían y llegaban hombres con noticias de todas partes"*. El carrer, per altra banda, va ser el lloc de combat, els proletaris van intentar apropiar-se dels propis espais quotidians, i les barricades van ser el principal símbol (LÓPEZ, P., 1993).

¹⁰⁰ La campanya anticlerical continuava des d'aquelles revoltes al segle XIX que havien cremat convents i esglésies. Però durant la revolta de 1909, la crema de les propietats eclesiàstiques responia a altres raons respecte a la crema de 1835 o 1840. L'anticlericalisme s'havia convertit

com els Escolapis o el de les Jerònimes¹⁰¹, hi hagueren enfrontaments entre els rebels i les tropes. Els primers, com ja s'havia fet en altres moments, van construir durant els primers dies de la revolta barricades en els principals carrers del *Distrito V* (carrer del Carme, Nou de la Rambla, Sant Pau, ...) que desembocaven a l'exterior del barri (a les Rambles i les Rondes), per tal de fer front a les tropes i evitar que aquestes entressin al barri. El *Distrito V* reunia les condicions físiques per ser un lloc central en la sublevació¹⁰², però tenia també les condicions socials. En l'obra de Joan Ullman, es posa de relleu com, no només els obrers del *Distrito V* s'havien revoltat, sinó també els habitants de *Atarazanas*, els pinxos, les prostitutes i els delinqüents en general, s'havien afegit o havien estat els iniciadors d'atacs contra les casernes de la policia i les instal·lacions de l'exèrcit, posant de relleu que el que va començar com una vaga, va acabar essent una insurrecció general contra el govern¹⁰³. Al cap d'una setmana de combats, la

clarament en una qüestió d'Estat, ja que el problema fonamental era com l'Estat podia inspeccionar i fiscalitzar les activitats clericals (tant les d'ensenyament, com les comercials, sobre les quals l'Església no pagava ni impostos ni arancels) (ULLMAN, J.C., 1972). Això es va transformar en una sensació, per part dels obrers, que el clero es feia ric a costa d'ells. En aquest sentit, durant la Setmana Tràgica, no només es cremaven les propietats urbanes eclesiàstiques, també els béns que es trobaven dins d'aquestes (diners, bons, documents, etc.) es tiraven a la foguera.

¹⁰¹ Malgrat tot, com assenyala Joan Ullman, els convents cremats, majoritàriament durant la nit del 27 de juliol de 1909, es concentraven als barris de l'Audiència (habitat per la classe mitjana-baixa) i l'Eixample (habitat per la classe alta), i en cinc suburbis (tres industrials, com els de Gràcia, Sant Andreu i Clot-Sant Martí, i dos residencials, Les Corts i Sant Gervasi).

¹⁰² *Las condiciones del distrito V eran ideales: oscuro, calles estrechas pavimentadas con adoquines sin ensamblar, y altas casas donde los francotiradores podían hallar refugio o un lugar ventajoso desde el que hacer fuego. Por todo el distrito hombres y mujeres apilaron adoquines, tapas de alcantarilla en los cruces de las calles, al parecer de un modo espontáneo. Las patrullas de la Guardia Civil ordenaron a los obreros que desistieran de su actitud, a lo que se les contestó con mofos y silbidos; los guardias hicieron algunos disparos de advertencia y los hombres armados respondieron con fuego. Esta escaramuza continuó intermitentemente hasta las 11 de mañana, hora en que el general Santiago envió cinco compañías de infantería para desalojar las calles; sin embargo, aun en su presencia, las gentes continuaron apilando adoquines. La ineficacia de las tropas incrementó el fervor revolucionario* (ULLMAN, J.C., 1972: 389-390).

¹⁰³ *Los asaltos armados contra la autoridad, ingrediente necesario de toda revuelta, se sucedieron también en el corazón de Barcelona, donde el jefe radical Lerroux gobernaba como "emperador"; en los distritos del Paralelo-Atarazanas, compuesto por plantas industriales, viviendas miserables, y el área del muelle, común a todos los puertos mediterráneos. Aquí el Comité Central de Huelga y sus escurridizos colegas radicales podían contar con una vanguardia de unos 2.000 hombres y mujeres. Esta cifra incluía no sólo a los obreros no cualificados (como en Pueblo Nuevo y Clot-Sant Martín), sino a los representantes de todas las ramas del bajo mundo, adeptos a las luchas contra la policía y ya exaltados contra la autoridad por los recientes intentos del gobernador Ossorio para reprimir el vicio. Bravo Portillo, jefe de la policía del Distrito V, manifestó que un grupo de prostitutas y delincuentes deambulaban de aquí para allá desde el lunes por la tarde "deseosos de hallar alguna chispa que les permitiera desencadenar una rebelión". El anarquista Leopoldo Bonafulla comentó apologeticamente que "los aliados de una revolución ni se preparan ni se escogen"; él y sus colegas creían que, una vez este grupo de acción iniciara la rebelión, los obreros adquirirían ánimos y se les unirían. Así*

revolta va ser controlada i la repressió del govern va caure damunt dels obrers, i en especial contra qui es creia que va ser un dels instigadors de la revolta, Ferrer i Guàrdia, que va ser afusellat.

La situació no va variar durant les dues dècades següents. Malgrat el gran impuls econòmic que va suposar la posició neutral de l'estat espanyol durant la Primera Guerra Mundial, aquest va desembocar en un augment dels preus i del cost de la vida als que els obrers no podien fer front, mentre que per altra banda, la classe patronal va resultar ser la gran beneficiada de la nova situació internacional. Les diferències entre el moviment obrer i la patronal es van aguditzar, augmentades també per la presència d'espies d'ambdós bàndols contrincants a la gran guerra. La radicalització del moviment obrer i l'onada creixent de vagues¹⁰⁴, va donar lloc posteriorment al terrorisme anarcosindicalista contestat al mateix temps pel terrorisme de la patronal. Van ser els anys quan a Barcelona es matava pels carrers. L'anarquista Andreu Nin va ser detingut el 13 de gener de 1920 al carrer Peu de la Creu, en una reunió clandestina de la CNT en el Centre Republicà Català, mentre que Salvador Seguí, que posteriorment també havia de ser assassinat al mateix Raval, el dia 6 de gener del mateix any havia estat víctima d'un atemptat frustrat al carrer Junta de Comerç (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 309-310).

La duresa de la postguerra però va acabar amb bona part de l'activitat política i associativa del moviment obrer, i del barri en general. No va ser fins el 1974, amb la formació de l'Associació de Veïns del *Districte V*, que l'associacionisme i l'activisme polític van tornar al Raval. Una primera associació de veïns es va intentar el 1966, la *Asociación de Vecinos del barrio de San Pablo*, però els estatus no van ser aprovats¹⁰⁵. Per altra banda, un gran incendi al carrer Carretas, que va calcinar tot un edifici, i els desallotjaments i enderrocs al Nou de la Rambla, van portar a la creació de l'Associació de Veïns Afectats per l'Avinguda

Salvador Lloret, delincuente de baja estofa, reunió a un grupo ante la comisaria de policia de Atarazanas para apedrearla gritando "muera el gobierno", deispersándose cuando la policia cerró las puertas de la comisaria. Alrededor de las 11,30 de la mañana, un miembro del Partido Radical, el carretero José Bel Pla, dirigió un ataque contra una sección del Guardia Civil (ULLMAN, J.C., 1972: 388-389).

¹⁰⁴ Durant la vaga revolucionària de 1917, segons Jaume Fabre i Josep Maria Huertas, *l'antic Raval s'emplenà novament de barricades. Les dones del Raval foren les primeres en posar-se un llaç blanc a la brusa en senyal de protesta perquè se'n duïen homes per a lluitar a la guerra del Marroc, i de les capdavanteres en protestar contra la puja de preus* (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 309).

¹⁰⁵ Segons Josep Cunillera, primer president de l'Associació de Veïns del Raval, i que va formar part de totes les associacions de veïns prèvies que es van fer al barri, els estatus d'aquesta primera associació no es van arribar a aprovar ja que des de Governació es va intuir que podien arribar a tocar temes tan espinosos com la prostitució al barri (CUNILLERA, J., 1998).

García Morato, verdader embrió de l'actual Associació de Veïns del Raval, de la que els estatuts van ser aprovats l'any 1974 (CUNILLERA, J., 1998).

La deixadesa per part de les classes dominants i l'administració, i la degradació urbana que es va donar al *Distrito V* entre finals del segle XIX i primeres dècades del segle XX, i també a la postguerra, podria ser el remei que van receptar les classes dirigents a un barri obrer, roig, i també anarquista. Aquest fet de ser un barri essencialment obrer, possiblement va condemnar al *Distrito V* a convertir-se en un *ghetto*, però de fama internacional, i ni les classes dominants ni l'administració van fer res per evitar-ho, tal i com assenyalen Josep Maria Huertas Claveria i Jaume Fabre (FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976: 306-307).

3.2.3.2. El mite i la realitat del Xino

Malgrat que les fronteres entre el Xino i el *Distrito V* no són coincidents, si que es pot afirmar que hi ha hagut una extensió del nom de Xino a tot el *Distrito V*: El Xino és l'àrea que queda limitada per les Drassanes, les Rambles, el Paral·lel, la Ronda de Sant Pau i, i com a frontera al nord, el carrer Hospital, en la seva versió més extensa, o bé el carrer Nou de la Rambla, en la versió més limitada. Hi ha al Xino una part de realitat, però també hi ha una part de mite.

La presència de prostitutes i gent de mala vida a la part baixa del *Distrito V*, prop de les Drassanes, entrat ja el segle XX, era una realitat inqüestionable. Els nombrosos clubs i burdells¹⁰⁶ que hi havia en aquesta àrea, instal·lats en l'espai que la indústria havia deixat en el seu procés d'emigració, ja li havien començat a donar fama (VILLAR, P., 1996: 26, 30). A més, la particular situació que va crear a Barcelona la Primera Guerra Mundial també hi va tenir un paper destacat. En primer lloc, per la vinguda de gent de tota classe i procedència arran de la

¹⁰⁶ Paco Villar, en el llibre *Historia y Leyenda del Barrio Chino*, cita i descriu molts d'aquests locals. Entre 1900 i 1914, tabernes com *Casa Beltrán*, *La Carmeta* y *El Gato Negro*, situadas en los números 5, 6 y 23 respectivamente de la calle Migdia; *La Magdalena* en la calle Cid número 14; *La Abundancia* y *La Murciana* en los números 22 y 23 de la calle Arc del Teatre (y al número 63 del mateix carrer la taberna La Mina); *A cal Eduardo* en la calle Montserrat número 13 o *La Viña Gelida* en la calle d'en Cirés número 3 (VILLAR, P., 1996: 35). Cases de dormir al carrer Perecamps número 3, al carrer Sant Ramón número 11, al carrer Robador número 35, al carrer del Migdia número 14 o al carrer del Cid. I una llarga llista de cafés cantants i cafés concerts, entre els que cal destacar l'Edén Concert (al carrer Nou de la Rambla número 12), de cafés de camareres (La Hechicera, al Nou de la Rambla número 40, El Canal, al carrer Sant Pau número 113, o La Suerte Loca al carrer de l'Estel número 2, eren els més destacats). Entre 1914 i 1923 burdells als carrers del Migdia, Cid, Mina, Perecamps, Portal de Santa Madrona, Sant Pau, Nou de la Rambla i altres (entre els que destaca el de Madame Petit, al carrer Arc del Teatre número 6, i inaugurat durant l'Exposició Universal de 1888). També el joc i el tràfic i consum de drogues (morfina, opi i cocaina) eren habituals.

declaració de la guerra¹⁰⁷, i en segon lloc, per l'augment del contraband i la possibilitat que va donar la condició de neutralitat de fer molts diners en poc temps, comerciant amb els països beligerants. De tot això, el *Distrito V* se'n va ressentir molt, com mostra Jaume Passarell en "El districte cinquè, després barri xinès, o dues fesonomies distintes" (PASSARELL, J., 1968). La barreja alhora llaminera i morbosa de color, de pintoresquisme, de l'estraperlo i d'alegria, amb l'arribada dels diners fàcils i dels nous rics, del periodisme sensacionalista i de la literatura dels baixos fons, i de gent de tot arreu, va canviar radicalment.

Entrada la dècada dels anys vint és quan aquesta àrea va ser batejada amb el nom de Barri Xino. Sembla que va ser el periodista Àngel Marsà, fent referència a una obra publicada per Miguel Toledano sobre els *China Town* dels Estats Units, que li va donar el nom (CARANDELL, J.M., 1974; FABRE, J. i HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1976; HUERTAS CLAVERIA, J.M., 1995). Paco Villar, denominat com el cronista del barri del Raval (ALBERCH, R., 1999: 222), escriu en canvi que:

El 1925 el periodista Francisco Madrid bautizaría una zona del Raval con el ocurrente nombre de Barrio Chino. En el semanario El Escándalo apareció una serie de dos reportajes titulados "Los Bajos Fondos de Barcelona", en los que por primera vez se mencionaba el topónimo Barrio Chino. La denominación alcanzó una aceptación total. Comenzaba así una etapa de asfixiante peregrinaje al Barrio Chino encabezada por todo tipo de periodistas y escritores. El Barrio Chino fue rastreado palmo a palmo; descubierto y redescubierto; falseado y adulterado; encumbrado y censurado. Era el Barrio Chino de la Criolla, del Sacristà, de Villa Rosa, de Madame Petit, de Cal Manco, de las calles Cid, Migdia, Cirés, Arc del Teatre, ... El Barrio Chino se convirtió en una ruta turística de primer orden (VILLAR, P., 1996: 121).

Sigui qui en sigui el primer autor que en fa referència (tant Francisco Madrid com Àngel Marsà escrivien articles al diari *El Escándalo* sobre el Barri Xino, però mentre que "Los bajos fondos de Barcelona", del primer, va ser publicat l'octubre de 1925, els articles del segon –"Los bajos fondos de Barcelona: Escuela de ladrones en el barrio chino", "Las narraciones sentimentales. Vida difícil de mujeres fáciles" i "Los bajos fondos de Barcelona: una tragedia entre mendigos"- van ser publicats tots ells durant l'any 1926), el cert és que l'origen del Barri Xino és periodístic, i que posteriorment s'ha donat una construcció literaria del barri. Aquesta construcció, òbviament parteix de la constatació d'una crua realitat (amb la prostitució com element principal, però també, com s'ha vist, la delinqüència,

¹⁰⁷ L'obra de Paco Villar ofereix cites periodístiques i d'altres autors, que posen justament de relleu l'arribada a Barcelona de *gentes de todas las latitudes, emigrantes voluntarios y forzosos, aventureros y contrabandistas, traficantes y espías* (MORETA, M., 1971). El nombre de repatriats i de refugiats, en pocs dies, va arribar a cinquanta vuit mil (VILLAR, P., 1996: 67).

la misèria i qualsevol problema social, podia ser trobat al *Distrito V*), però amb el temps, possiblement la imatge que contrueix la literatura, aconsegueix desplaçar a la pròpia realitat, amb el que al final la literatura sobre el Xino es transforma en la pròpia realitat del Xino.

L'antropòleg nord-americà Gary McDonogh (MCDONOGH, G. W., 1986) analitza en un petit treball la construcció literària que s'ha donat del Xino, com a reflexe d'una construcció ideològica sobre una àrea concreta de la ciutat, i fins i tot, com a exemple de la creació del mite i el seu ús com una arma de poder, que ha acabat amb la marginalització del Xino, i que, en definitiva, ha estat la justificació moral de la possible gentrificació. L'anàlisi, completa i detallada, mostra quins han estat els diversos discursos literaris que s'han generat sobre el Raval des de finals del segle XIX, posant de relleu, sobretot, la desconnexió entre aquesta creació literària i la realitat social que viu el barri. En primer lloc, Gary McDonogh divideix la construcció literària del Xino en quatre etapes:

- El període inicial (des de les últimes dècades del XIX fins als anys vint del segle XX) es va caracteritzar per obres en les que els principals temes eren el crim, la prostitució, les enfermetats, la pobresa, la brutícia i el perill de la reproducció d'aquesta situació, que poc a poc s'anava focalitzant a l'àrea dels voltants del port com el lloc de màxima densitat d'aquests problemes. Autors com Antonio Altadill amb *Barcelona y sus misterios* (1860), Max Bembo amb *La mala vida en Barcelona* (1912), Josep Maria Folch i Torres amb *Drama de sota terra* (1916), Juli Vallmitjana amb *El casament d'en Tarregada* (1913) i fins i tot *L'Esquella de la Torratxa* (1913) amb diversos articles sobre els barris baixos descrivien gràficament la situació del *Distrito V*. Eren obres en les que hi havia una primera voluntat reformista i ambientalista (el medi, degradat, determina a les persones que hi viuen), i fins i tot una identificació i simpatia per les víctimes d'aquesta situació, però poc a poc aquests trets es van perdre.
- En el segon període, el del naixement del Xino (des dels anys vint fins al final de la guerra espanyola), hi havia una doble visió del barri. Per una banda escriptors i periodistes catalans o espanyols, que seguien caracteritzant el barri amb els mateixos temes de l'etapa anterior, però ara amb brutals descripcions. Entre els autors n'hi havia d'esquerres, amb voluntat encara reformista (com Àngel Samblancat, amb les obres *Jesús atado a la Columna* (1925), *XIII veces canalla* (1931) i *Fuego en la casa de Dios* (1931) o Francisco Madrid amb *Sangre en Atarazanas*, publicada els anys vint) i sensacionalistes, que només buscaven una descripció brutalista de la situació (com Àngel Marsà amb els seus articles a *El Escándalo*, i de qui es suposa que va ser autor d'una sèrie de pamflets pornogràfics que es venien a vint cèntims). Però el barri també apareixia en obres de caràcter

melodramàtic, que l'allunyaven de la realitat quotidiana i el "romantitzaven", com a *L'hora blava del districte cinquè* (1920) d'Amich i Fontdevila, o a *Barris Baixos* (1933) de Lluís Elías. També autors de classe alta van reflexar en els seus obres el *Distrito V*, evocant com la degradació va provocar la fugida de la classe alta del centre de Barcelona. L'obra de Josep Maria de Sagarra, *Vida Privada* (1932) és l'exemple més clar.

Per altra banda, els escriptors francesos van trobar el *Distrito V* com el lloc perfecte on localitzar les seves obres de crim. Autors com Paul Morand (*Ouvert la nuit*, 1922), René Bizet (*Avez-vous vu dans Barcelone?*), Francis Carco (*Printemps d'Espagne*, 1929), Pierre Marc Orlan (*La bandera*, 1931), George Bataille (*Le Bleu du Ciel*, 1935), Andre Pieyre de Mandiargues (*Le Marge*, 1967) i Jean Genet (*Journal du voleur*, 1949), feien descripcions dramàtiques¹⁰⁸ del Barri Xino, basades però en visites presencials al barri i fins i tot en experiències personals. Així, el Xino:

was also becoming an increasingly literary motif in Barcelona literature and journalism, balanced between investigation/reform and literary creation/manipulation. (MCDONOUGH, G., 1986: 20)

- La tercera etapa, l'època de postguerra, es va caracteritzar per la nostàlgia del Xino perdut, reflexada en les obres de Augusto Paquer, *Historia del barrio chino* (1962), o *Antologia poética del barrio chino* (1941), en totes elles, però, no es feia cap referència al Xino actual de l'època. També van aparèixer noves temàtiques, com el misteri (Rafael Tasis, *Un Crim al Paralelo -1960-*), o la influència del barri sobre les vides dels infants (José del Castillo, *Sin la sonrisa de Dios -1951-*), o la pornografia. Mentre que el barri continuava essent perillós i moralment desagradable, a partir de la introducció d'aquesta nostàlgia es convertia en un barri segur. Igualment, sense ser citat per Gary McDonogh, l'obra de Jaume Passarell, dibuixant còmic, *Homes i dones de la Barcelona d'abans* (1968), dedica un capítol a la nostàlgia del districte cinquè o barri xinès, evidenciant com des del període de la Primera Guerra Mundial es va perdre la verdadera essència – l'alegria- d'aquest barri barceloní.

¹⁰⁸ L'autor català Avelí Artís, de forma irònica, resumia així la forma en que la literatura francesa veia el *Distrito V*: *Han trobat l'andalusa de Muset a les tavernes flamenques del districte cinquè i als escenaris dels music-halls del Paral·lel... Però a part del tipisme andalús s'escampava pel món una altra resplendor damunt el nom de Barcelona: el de les nostres salvatjes lluites socials, el de les convulsions anàrquiques. Bombes, espionatge, pistolerisme... Si haguéssim de donar la fórmula del cocktail "Barcelona" que se serveix en el bar de l'Europa pintoresca, escriuriem: unes gotes de tipisme andalús, i unes gotes d'anarquisme, barrejades amb el líquid tèrbol dels baixos fons de tot part del mar* (ARTÍS, A., 1933: 1-4. Citat a MCDONOUGH, G.W., 1986: 19).

L'obra de Camilo José Cela (*Izas, rabizas y coliporteras* –1964-) es destaca de tot aquest grup ja que el seu impacte, segons la interpretació de Gary McDonogh, havia de ser molt més social que no sensual.

- En la quarta i última etapa, que l'autor denomina com la contemporània, el barri reneix com a escenari on les noveles i pel·lícules tenen lloc (la prostituta de Pepe Carvalho, serie de Manuel Vázquez Montalbán, viu i exerceix al Raval; Francisco González de Ledesma també situa dues de les seves obres –*Las calles de nuestros padres* (1983), *Crónica sentimental en rojo* (1984)- al *Distrito V*, totes elles, però, amb una aproximació més sentimental –Manuel Vázquez Montalbán és nascut a la part nord del Raval- i ambiental que no reformista), al mateix temps que també s'han fet algunes obres d'investigació sobre el barri (Jaume Artigues et al., *El Raval: història d'un barri servidor d'una ciutat* –1980-, Ajuntament de Barcelona, *Informe sociològic del Distrito V* –1981- i Dorsey Boatwright i Enric Ucelay da cal, *La dona del barri xinès* –1984-). De totes formes, Gary McDonogh assenyala com en el moment d'escriure l'article, l'any 1986, els treballs que estaven en curs semblaven estar en una cruïlla, entre la tradició literària separada de la realitat social del barri, o els valors socials i polítics canviants del present (MCDONOGH, G.W., 1986: 25).

Avui ja s'està en disposició d'establir una cinquena etapa en aquesta construcció literària del *Distrito V*, que coincideix justament amb la seva recuperació urbanística, social, i també ideològica o mitològica. Aquesta cinquena etapa, que serà tractada específicament en el capítol quart, compta amb obres d'autors nascuts al barri, com Maruja Torres (*Un calor tan cercano*, 1997) i Terenci Moix (els dos primers volums de les seves memòries, *El peso de la paja. Memorias. El cine de los sábados* -1990- i *El peso de la Paja /2. El beso de Peter Pan. Memoria*, -1993-), a més d'un petit conte de Manuel Vázquez Montalbán (“Bolero o Sobre la recuperación de los barrios históricos en las ciudades con vocación pstmoderna”, 1998), l'obra de caràcter històric de Paco Villar (*Historia y Leyenda del Barrio Chino, 1900-1992. Crónica y documentos de los bajos fondos de Barcelona*, 1996), l'obra del periodista Arcadi Espada (*Raval, del amor a los niños*, 2000), i alguns articles apareguts en els darrers anys als diaris. Aquesta cinquena etapa, a més, marca clarament l'eliminació dels topònims Xino i *Distrito V* de l'imaginari col·lectiu, i la recuperació del nom de Raval per un barri que està canviant completament, malgrat que en realitat, molts dels problemes socials es mantenen. Però la construcció d'un discurs i d'una imatge concreta de la ciutat els amaguen completament. Totes les obres apunten a que el Xino ja només és un record, també per als que hi van viure, ara ja no existeix, ni imaginàriament ni físicament, la piqueta l'ha ensorrat.

Seguint amb l'anàlisi de Gary McDonogh sobre la literatura del Barri Xino des de finals del segle XIX fins a principis de la dècada de 1980, l'autor remarca com hi ha una sèrie de temes que són recurrents al llarg de les diverses etapes, i l'associació d'aquestes temàtiques al *Distrito V*, o al Xino, són fruit més d'un procés de categorització que no de contingut real, de marginalització del barri, i no només a nivell literari, sinó també cultural:

These process continue at the popular cultural as well as literary levels: thus as earlier groups associated plague with the poor, in 1986 I was warned by middle-class friends of the danger of SIDA (AIDS) from drinking from glasses in the Raval. Traditions after time become self-reproducing systems of cultural separation (MCDONOGH, G. W., 1986: 26).

Per altra banda, el mateix autor posa de relleu tres tipus de discontinuïtats que apareixen en el discurs literari sobre el *Distrito V*, i que mostren en certa forma, la desconexió amb la realitat social d'aquest:

- Per una banda, el discurs sobre el *Distrito V* és creat a partir de la selecció d'unes característiques concretes del barri, mentre que d'altres, com la presència al barri de treballadors, botiguers, i famílies normalment no és mencionat a cap lloc. Per tant hi ha una certa distorsió de la realitat social del *Distrito V* a partir de la selecció d'unes variables determinades.
- En segon lloc, pocs dels autors que han escrit sobre el *Distrito V* es qüestionen les causes de la degradació que descriuen. Si que alguns tenen, però, una clara consciència de que cal eliminar aquesta àrea de la ciutat. Aquesta és, sens dubte, la justificació que s'ha utilitzat per a la destrucció del barri, i també per a la seva possible gentrificació.
- I en tercer lloc, les veus dels residents del barri no s'han sentit, excepte en contades ocasions. Novel·les, estudis sociològics o reportatges periodístics són fets per personatges exteriors al barri.

Aquesta desconexió entre realitat social i formació de discurs o d'imatge es posa de relleu també en l'estudi que fa també Gary McDonogh sobre el significat dels bars al Raval, en relació a la constitució d'unes relacions de poder i de gènere a l'espai social urbà (MCDONOGH, G. W., 1990). En aquest treball cita l'existència de quatre tipus diferents de bars al Xino des dels inicis del segle XX: bars d'espectacle, bars de negoci (prostitució i drogues), bars de reunió especial, i bars de barri. S'afirma que el mite del Xino és construït basat primordialment en els bars, com a llocs de vici i diversió. Per tant, només els dos primers tipus de bars, i el tercer algunes vegades, són els dominants en les visions externes que es tenen del barri, però la realitat social del Xino està dominada pel quart tipus de bar,

mentre que pels propis habitants, els altres tipus de bars són externs al barri i a ells mateixos. Per tant hi ha una clara dicotomia entre la visió externa que es forma del barri i dels seus bars, i la visió interna i de la vida social dels habitants del Xino:

These differences of experience, use and mythologization, however, are subordinated to the categorizations of dominant groups who have the right to categorize for the city, to create and impose a generalizing myth disassociated from the quotidian realities (MCDONOGH, G. W., 1990: 31).

El mite del Xino ha jugat un paper fonamental en la construcció social de Barcelona, ja que, ni que hagi estat per negació, ha ajudat constanment a la formació d'una identitat barcelonina. La categorització a la que ha estat sotmesa el barri, descuidant la seva pròpia realitat social i els seus habitants, ha estat en definitiva, l'argument que ha justificat la reforma, i també la gentrificació.

3.2.3.3. La realitat social del *Distrito V*

Acabada la guerra espanyola, noves onades immigratòries van arribar a Barcelona. El període comprès entre 1950 i 1975 és el que va tenir el creixement demogràfic més important al llarg de tota la història de Catalunya. Barcelona, i els municipis que formaven la seva àrea metropolitana, van ser els que van concentrar una gran part d'aquest creixement. La procedència d'aquesta població va ser durant aquests anys més allunyada geogràficament i culturalment que les de l'anterior període, ja que eren majoritàriament andalusos i murcians, encara que també els fluxes d'aragonesos i valencians eren importants.

Com s'ha vist, la incapacitat de l'Estat de fer front a l'increment de població amb una política d'habitatge, que no es va començar a desenvolupar fins els anys 40, i el congelament dels lloguers a partir de la llei d'arrendaments urbans de 1946, van contribuir a la degradació accelerada del *Distrito V*, i també de la totalitat del centre històric de Barcelona. A partir dels anys cinquanta, quan ja va començar a posar-se en marxa una política d'habitatge que va portar a un augment del ritme de les construccions, sobretot a partir dels *Planes de Urgencia Social*, és quan es va iniciar una certa desconcentració del centre històric, que es va consolidar entre els seixanta i els setanta.

Fruit d'aquest procés de desconcentració, el *Distrito V*, va passar de 105.122 habitants el 1960 a 48.326 habitants l'any 1980, per tant una reducció en termes relatius de més del 50 per cent de la població.

A causa de l'arribada d'aquesta segona onada immigratòria, el problema de l'allotjament al *Distrito V* encara es va radicalitzar més. El *Distrito V* es va consolidar com una àrea provisional de residència per a una bona part dels immigrants, ja que aquests, quan havien aconseguit les rendes necessàries, es traslladaven als nous habitatges de les àrees perifèriques de la ciutat. Aquesta situació va donar lloc a l'aparició de les pensions i dels rellogats, en ambdós casos es tractava d'un tipus d'allotjament provisional a baix preu que permetia, al mateix temps, donar cabuda a la ciutat a tota la població nouvinguda, encara que la majoria de vegades sota unes condicions força degradades.

Malgrat tot, el *Distrito V* també es va consolidar com un barri de petits tallers i petits comerços¹⁰⁹, que en el fons, van ser els que li van donar el caràcter de barri tradicional, a pesar de la difícil supervivència econòmica que van tenir a partir dels anys setanta. Segons el *Informe Sociològic del Distrito V* (1981) realitzat per l'Ajuntament de Barcelona:

En el barrio restan antiguas industrias familiares y pequeños talleres artesanos que en la actualidad tienden a desaparecer debido a la escasa competitividad de este tipo de industria. Entre las actividades industriales artesanales destacan las pequeñas industrias dedicadas al subsector de la madera, papel y artes gráficas; les siguen la fabricación artesanal de juguetes e instrumentos de música, además de otras actividades relacionadas con la piel, el calzado y el corcho. (AJUNTAMENT de BARCELONA, 1981: 16).

En concret, el 1975 encara quedaven 115 locals dedicats a activitats industrials al *Distrito V* (6% del total de locals del barri), 1.046 dedicats a activitats comercials (53% del total), 575 dedicats a activitats de serveis (29%) i 238 dedicats a artesanian (19%). En l'estructura professional de la població, per a l'any 1978, els grups més nombrosos eren els dels obrers (25,8% del total de la població), dels estudiants (20,1%) i de les mestresses de casa (17,1%), mentre que només un 12,3% estava en la categoria no consta. Per tant, apareixia un nombre important de locals i de població que, en principi, no estaven lligats ni a la droga, ni a la prostitució, ni a la delinqüència, però que en canvi no apareixien en cap dels informes ni descripcions que es feien sobre el *Distrito V*, com tampoc hi apareixien altres activitats d'important prestigi com el Liceu, l'Hotel Oriente o el Palau Güell.

¹⁰⁹ Entre aquest petit comerç i els obradors, també hi havien alguns comerços i establiments de reconegut prestigi a la ciutat (com per exemple la casa tèxtil Ramona, al carrer Hospital), però sobretot hi havia una diferència important entre el comerç situat al a una i altra banda del carrer Hospital (CARRERAS, C., 1999).

Per altra banda les problemàtiques socials van continuar, i fins i tot, sobretot en el cas de la droga, van augmentar. Així, a partir de 1975, segons Paco Villar:

el Raval va a vivir una de las etapas más intensas y dramáticas de su historia: el Raval se convertirá en un foco insostenible de delincuencia y marginación; una situación que afectará igualmente y con idéntica virulencia a la plaza Reial, la zona de Escudellers y la parte baja de la Rambla. La grave crisis económica iniciada en 1973, y el consiguiente impacto del paro; el cambio político y social producido a continuación en el país con el triunfo de la democracia; la presencia de gran número de extranjeros incontrolados y, sobre todo, la expansión del mercado de la droga, en particular el de la heroína, convulsionarán en mayor o menor medida la parte de la ciudad que hoy conocemos como Ciutat Vella (Barri Gòtic, Casc Antic, La Rambla, Raval y Barceloneta): la droga lo transformará todo.

La heroína conocida en el argot de traficantes y toxicómanos con el nombre de "caballo" o "jaco", va a ser la gran protagonista del proceso de degradación padecido en Ciutat Vella. Su altísimo poder adictivo, tanto en el aspecto físico como en el psíquico, creando una fuerte dependencia y tolerancia que hace incrementar el consumo de la misma, provocará la inmersión de numerosos jóvenes en el mundo de la delincuencia y la prostitución: los yonquis, dada la necesidad apremiante de costearse su cara adicción, no tendrán otra salida que el delito o el comercio de su cuerpo. En apenas unos años, clanes extranjeros conectados internacionalmente se repartirán mercado y zonas, arrinconando a los núcleos de quinquis y gitanos que se vincularán con ellos o desaparecerán: las estrechas calles de Ciutat Vella serán un hervidero de drogadictos y traficantes.

(...) En el Raval la situación llegará a ser muy tensa: allí, como siempre, se refugiaba un mundo marginal en el que tenía cabida la delincuencia más lumpen de Barcelona. en algunas de sus calles el olor a Barrio Chino, a miseria, era el mismo, el panorama no. La prostitución continuaba dando la pincelada tradicional, pero la presencia de los yonquis advertía el cambio; igual que la de los travestidos o la de los numerosos camellos extranjeros. Los signos de decadencia final se dejaban ver con claridad en las persianas metálicas cerradas de bares y comercios, en los abundantes carteles anunciando alquileres de pisos, en las pensiones que trabajaban en régimen de "camas calientes", denominadas así porque los clientes se turnaban las habitaciones durante las veinticuatro horas del día (VILLAR, P., 1996: 227; 230).

Sens dubte el tema de la droga, en aquest cas l'heroína, esdevé un altre dels mecanismes per tal de justificar la reforma, i per tant un dels sistemes de control social (ROMANÍ, O., 1983: 39), mentre que com mostra Pere López per al cas dels barris de Santa Caterina i el Portal Nou, la delinqüència, la inseguretat i el consum de drogues van ser mecanismes que van contribuir, de diversa manera, al

procés d'expulsió (LÓPEZ, P., 1986; 1989), el que podia significar el primer pas cap a la gentrificació:

La delincuencia, asimismo, prepara el terreno a futuras intervenciones urbanísticas que promuevan la sustitución de usos y/o del componente social. Conseguida la desintegración social, recortados o anulados los vínculos entre los residentes, disminuye la capacidad de resistencia a la expulsión, e incluso el deseo de permanecer, ya que desaparecida aquella convivencia que podía hacer atractivo el barrio se aprecian más las condiciones pésimas del hábitat. De todas formas la delincuencia por sí misma es insuficiente para forzar el traslado masivo, aunque ya haya conseguido que algunos pocos emigraran, pues el componente social está atado también al barrio por no disponer de los medios económicos necesarios para el acceso a una nueva vivienda (LÓPEZ, P., 1989: 231).

Altra vegada, fins a l'inici de la intervenció pública a finals dels anys vuitanta, les descripcions del Xino, i del *Distrito V*, sobreexposen les seves problemàtiques socials, els seus punts febles, i la resta de vida social al barri ni s'esmenta. D'aquesta forma, la intervenció urbanística i social queda més que justificada, cal erradicar aquest mal anomenat *Distrito V* o Xino. I el mite només fa que alimentar el que podriem anomenar el *social-gap* (fent un símil amb el *rent-gap* de Neil Smith), o diferencial social, ja que aquest és totalment funcional al sistema. Hi ha un moment en que el mite manté un cert romanticisme, però s'arriba a un punt en que el mite esdevé la necessitat de l'actuació.

En el capítol següent, el quart, es mostra justament quina ha estat l'actuació que s'ha dut a terme al Raval, en el contexte del districte de Ciutat Vella. Aquesta actuació ha fet atractiu econòmicament i socialment el Raval, i per tant ha permès salvar el diferencial de renda i social. L'actuació, sobretot pública, ha funcionat d'impuls a la gentrificació del Raval.

4. LA PRODUCCIÓ FÍSICA I SIMBÒLICA DEL RAVAL: L'IMPULS A LA GENTRIFICACIÓ

Hay que reconquistar el centro histórico para las clases dominantes, las únicas que están en condiciones de conservar y mejorar el esfuerzo de regeneración que estamos haciendo.

(VÁZQUEZ, M., 1998: 413)

4. LA PRODUCCIÓ FÍSICA I SIMBÒLICA DEL RAVAL: L'IMPULS A LA GENTRIFICACIÓ

Mentre que la formació urbanística d'un territori i també la particular configuració social han estat considerats, en el capítol tercer, com els factors que possibiliten en un moment determinat el procés de gentrificació, el planejament urbà, per una banda, i la producció d'imatge, per l'altra, es consideren aquí com els elements de política urbana o les estratègies que són capaços d'impulsar tot tipus de canvi, i per tant, també la gentrificació, al barri del Raval.

En el primer apartat d'aquest capítol s'exposa quin ha estat el paper del planejament urbanístic desenvolupat a Barcelona des de principis de la dècada de 1980, en el procés concret de renovació del Raval. Es considera al planejament urbanístic com una part instrumental de l'urbanisme, és a dir, com aquella forma de resoldre alguns dels problemes que l'urbanisme planteja, per tant és una manera d'intervenció sobre una realitat urbana a la que es tracta de condicionar. L'urbanisme, per la seva banda, és el conjunt d'idees i coneixements que es tenen sobre la realitat urbana i el seu tractament, per tant inclou una part cognoscitiva i una part instrumental, que coincideix amb el planejament com a element fonamental en aquesta part instrumental o operativa (TERÁN, F. de, 1989: 86; TELLO, R., 1990: 7-9). Així, es vol mostrar el model d'actuació i de gestió que sobre el Raval el planejament urbà contemporani ha proposat, ja que aquest ha estat un dels elements que es creu, ha impulsat la gentrificació.

La gentrificació és bàsicament un producte del mercat de l'habitatge a escala local (SMITH, N., 1996: 75), per tant, cal trobar aquelles relacions entre el planejament urbà i el mercat de l'habitatge que poden generar la gentrificació. Així, es parteix de la certesa que una de les conseqüències de l'actuació del planejament urbà ha estat la creació d'oportunitats per a l'apropiació de plusvàlues en els mercats del sòl i immobiliari mitjançant, com a mínim, dos processos generals.

En primer lloc, la realització dels plans i projectes urbanístics proposats, que han afectat tant al traçat com a l'edificació d'un espai concret, ha generat una doble oportunitat de creació de plusvàlues. Per una banda, per la reforma i millora de l'espai públic, i de l'entorn urbà en general. Aquesta millora pot generar un augment del valor del sòl i dels immobles propers sense que en aquests s'hi hagi fet directament cap millora. Per altra banda, la creació de mecanismes per a la rehabilitació (programes de rehabilitació, programes de millora de façanes, i altres) i la renovació (programes d'enderroc i reallotjament) de l'espai residencial també pot generar importants plusvàlues tant en els habitatges que queden directament afectats per aquests mecanismes, com per la resta d'immobles que aprofiten la millora general.

En segon lloc, les múltiples facetes d'aquest planejament que inclouen la creació de plans específics en temes de seguretat ciutadana, revitalització econòmica o promoció social i cultural, superant la simple reforma de l'espai públic, ha significat l'expressió d'una voluntat, per part de les administracions públiques, de voler dur a terme una decidida intervenció sobre el Raval, el que ha generat un clima de seguretat per als inversors immobiliaris privats.

Com s'aconsegueixen apropiat de les plusvàlues i quins actors urbans ho fan¹, continuen essent qüestions destacables per explicar el procés de renovació o de gentrificació al Raval.

En la segona part d'aquest capítol, es mostra quin ha estat el paper de la producció i difusió d'una determinada imatge del Raval en el procés de renovació del barri. Aquest procés de producció d'imatge ha de ser considerat com una part constituent de les actuals formes de planejament urbà (BENACH, N., 1997), i adquireix una significació rellevant en el Raval ja que, com s'ha vist, aquest barri s'havia caracteritzat per tenir una imatge carregada de connotacions negatives. La producció d'imatges urbanes, carregades de mites i ideologies, aconseguen transmetre una ides concreta del que es vol que sigui la ciutat.

Es parteix de la certesa que la imatge que es crea sobre el Raval, ja sigui des de les institucions o des de la premsa, contribueix decisivament a la creació d'una atmosfera de consens i seguretat necessària per atraure la inversió privada i als nous residents, i per altra banda, aquest consens legitima l'acció dels òrgans gestors de la renovació evitant el conflicte.

Com es creen les imatges, com es difonen, qui ho fa, i com són assimilades per la població en general, són considerades qüestions significatives en l'explicació del procés de gentrificació del Raval.

¹ I més tenint en compte que l'apartat 1c de l'article tercer del Títol preliminar de la Llei del sòl de 1990 expressa que una de les finalitats d'aquesta llei era *asegurar la participació de la comunidad en las plusvalías que genere la acción urbanística de los entes públicos* (ESCUÍN, C., 1996: 23).

4.1. El paper del planejament urbà

En aquest primer apartat es mostra quin ha estat el paper del planejament urbà en la renovació del Raval de Barcelona. En primer lloc, es descriu de forma resumida l'evolució de les tècniques de gestió urbanística a l'estat espanyol, amb especial ènfasi en la consideració que han tingut sobre els plans de reforma dels centres històrics² des de la creació dels eixamples a la segona meitat del segle XIX. En segon lloc, s'exposen quines han estat les diverses tipologies d'actuació sobre els centres històrics a nivell internacional per tot seguit, en tercer lloc, analitzar el model d'actuació del Raval de Barcelona. I en quart lloc, es mostren quines han estat les actuacions concretes que s'han realitzat al Raval entre els anys 1988 i 1999.

4.1.1. L'evolució del planejament urbà a Espanya: les tècniques de gestió en les intervencions de reforma dels centres històrics.

El planejament modern³, com a aparell instrumental i operatiu de l'urbanisme, s'ha de dotar d'unes formes jurídiques i legals que en permetin la seva gestió i la seva execució⁴. Són, doncs, aquestes formes jurídiques i legals, referides

² Cal tenir en compte que l'evolució del planejament urbà ja ha estat explicada en el capítol segon per al cas de Barcelona, i en el capítol tercer per al cas concret del Raval. Òbviament les formes de gestió urbanística estan molt relacionades amb les formes de planejament que es van creant. Aquí l'evolució que es presenta és a nivell estatal ja que les tècniques de gestió, és a dir, els instruments legals que possibiliten l'execució dels plans, són les lleis i decrets aprovats pel govern estatal, que des de la creació de l'estat democràtic, poden ser complementades per altres instruments generats des del govern autonòmic de la Generalitat de Catalunya (SOLANS i HUGUET, J.A., 1988: 19).

³ El planejament urbà modern surgeix com a conseqüència dels problemes i conflictes que apareixen amb el processos d'industrialització i urbanització. Sobretot a partir de la primera revolució industrial, s'ha de plantejar com donar allotjament a la gran quantitat de persones que acudeixen a la ciutat en busca de feina i, a més, s'ha de fer compatible aquest ús residencial amb l'industrial, i fins i tot, posteriorment amb d'altres usos i activitats, com la circulació, el lleure, i altres. Els planejament, doncs, surgeix com un intent de donar respostes als problemes generats per la industrialització i la urbanització (BASSOLS, M., 1973: 55-58; GRAU, R., 1989: 11; ZARRALUQUI, L, 1992: 174).

⁴ L'urbanisme planteja una relació conflictiva entre els interessos individuals, i per tant la propietat privada, i els interessos generals o comunitaris, representats per l'administració. És des d'aquesta última, i per tant des de la branca del dret administratiu, que es comença a desenvolupar el dret urbanístic, que haurà de legislar per tal de regular el conflicte d'interessos plantejat (BASSOLS, M., 1973: 33-35).

concretament als processos de reforma dels centres històrics, les que s'exposen aquí.

Les formes de planejament, des d'una perspectiva urbana europea, han estat diferents depenent dels problemes als que s'han enfrontat. Amb el creixement urbà generat per la industrialització, es van crear dues formes de planejament bàsiques, per una banda, el planejament per al creixement de la ciutat, i per tant de creació de ciutat nova i, per altra banda, el planejament per a l'adaptació de la ciutat ja consolidada, i per tant de reforma de la ciutat antiga. El primer tipus de planejament urbà va tenir el seu reflexe a Espanya amb l'aprovació dels plans d'eixample projectats per exemple a Barcelona (1859) per Idelfons Cerdà, i a Madrid (1860) per Carlos Mª de Castro. El segon tipus de planejament va tenir el seu reflexe a Espanya, per exemple, amb el projecte de reforma interior que acompanyava el pla d'eixample d'Idelfons Cerdà per a Barcelona. Ambdós tipus de planejament van generar una legislació específica⁵, la llei d'eixample de les poblacions aprovada en una primera versió el 1864⁶, i la llei sobre la regulació específica de les obres de sanejament i millora interior de les grans poblacions de 1895. El desenvolupament d'aquestes dues legislacions no va ser igual, i va adquirir molta més rellevància la legislació sobre eixamples que no la legislació sobre reformes interiors. No va ser fins a principis de la dècada de 1920, que ambdues legislacions es van intentar fusionar en una sola llei general d'urbanisme, malgrat que establia encara que la necessitat d'aquesta fusió era per qüestions de tipus d'higiene pública.

Pel que fa a les reformes interiors de les ciutats espanyoles, aquestes s'han vist frenades per dues qüestions. En primer lloc, per les transformacions jurídiques en la propietat del sòl que han implicat, ja que les obres de reforma normalment han consistit en l'obertura de vials que havien de permetre la circulació, l'obertura de places i espais públics, i també en l'obtenció de sòl per part de l'administració pública per tal de poder construir nous equipaments, habitatges, etc., i aquest fet ha volgut dir la necessitat d'expropiar la propietat privada del sòl per part de l'administració pública. En segon lloc, s'han vist frenades també pel finançament necessari per tal de dur a terme les expropiacions i les obres d'urbanització. L'administració pública, i sobretot els municipis, no han pogut proporcionar ni en quantitat, ni en un temps que pogués ser considerat com a operatiu, el capital

⁵ Malgrat que el 1861 es va presentar un projecte de llei general sobre urbanisme, el *Proyecto de Ley general para la reforma, saneamiento, ensanche y otras mejoras de las poblaciones*, de Posada Herrera, que era com un primer intent de consideració unitària de la problemàtica urbanística (BASSOLS, M., 1973).

⁶ Posteriorment, el 1867 es va formular un decret que introduïa una sèrie de canvis a la llei suggerits per la Junta de Propietats de l'Eixample de Barcelona. I encara, el 1876 i el 1892, es van aprovar dues lleis d'eixample més.

necessari per finançar les reformes (ZARRALUQUI, L., 1992: 174). A nivell europeu, per exemple, les mateixes problemàtiques es van donar a París durant el segle XIX, en un dels primers grans processos de reforma interior (SUTCLIFFE, A., 1970).

La primera de les qüestions semblava que havia de quedar resolta amb l'aprovació d'una llei d'expropiació forçosa formulada a Espanya l'any 1879⁷ (quadre 4.1). Les anteriors lleis aprovades d'expropiació forçosa, la primera d'elles el 1836 i tres lleis especials promulgades successivament els anys 1855, 1857 i 1859, no incloïen les afectacions per reforma interior, considerades com a obres de *lujo o de simple ornato*, però si que incloïen les afectacions per eixample o per obres públiques, com la construcció de camins i de carreteres. Malgrat això, havien existit pressions per que les obres de reforma interior fossin incloses, com per exemple la reforma de la llei d'expropiació que ja proposava la llei de Posada Herrera de 1861, però la resistència dels propietaris urbans era molt forta.

De totes formes l'aprovació de la llei d'expropiació forçosa de 1879 no va estar fora de polèmica. Cal destacar com, el 1886 el ministre de Foment E. Montero Rios va proposar una reforma de la llei, que no va ser aprovada, basada en una forta defensa de la propietat privada. Considerava que el mètode d'expropiació utilitzat, anomenat per zones, era utilitzat per l'administració pública per fer negoci amb la revenda dels terrenys expropiats sobrants del nou vial, quan justament la justificació per expropiar aquests sobrants era que els propietaris no poguessin apropiar-se de les plusvàlues que generava. Efectivament, aquesta primera llei d'expropiació forçosa, que afectava exclusivament les reformes interiors en poblacions de més de 50.000 habitants, utilitzava per a l'obertura de nous vials en trames urbanes antigues un mètode d'expropiació conegut com expropiació per zones laterals, segons el qual l'expropiació afectava fins a una profunditat de vint metres a ambdós costats de la nova via. Aquesta forma d'expropiació representava, per una banda, que els propietaris de les finques situades a ambdós costats de les noves vies no fossin els únics que es beneficiaven de les plusvàlues, i per altra banda, es beneficiava el finançament del projecte de reforma ja que, amb el mètode tradicional d'expropiació, els terrenys laterals s'adquirien a preus justos reals. Així:

Con la introducción de la técnica de expropiación de zonas laterales, se venía a operar una transformación radical en la teoría y práctica de este Derecho urbanístico hasta el momento vigentes. Efectivamente, si se hubiese intentado llevar a cabo la reforma interior de las poblaciones conforme a los criterios

⁷ A nivell europeu, per exemple, Anglaterra va aprovar la seva primera llei d'expropiació l'any 1848, mentre que França ho va fer el 1850, ambdues formulades davant la necessitat de millorar les condicions higièniques dels antics conjunts urbans (BENEVOLO, L., 1987: 175-178).

tradicionales de expropiar exclusivamente los terrenos necesarios para las nuevas vías públicas, se incurría en el vicio unánimamente denunciado de crear a favor de los propietarios importantes incrementos de valor sin resolver paralelamente los problemas de ordenación de los solares de los afectados; si por el contrario, en la expropiación ordinaria se comprendían los terrenos laterales necesarios para ordenar la zona pagando los justiprecios reales el coste económico de la operación hubiese sido muy oneroso para las Corporaciones locales. En base a este procedimiento se absorbían las plusvalías de los terrenos favorecidos con el proyecto y con la posterior formación y enajenación de las nuevas parcelas se aportaba una base de financiación para la acción urbanizadora (BASSOLS, M., 1973: 344-345).

Modificacions posteriors de l'any 1895 a aquesta llei d'expropiació forçosa van augmentar els laterals expropiats fins a un màxim de cinquanta metres i un mínim de vint a ambdós costats de la nova via. Per altra banda, s'introduïren altres modificacions com la possibilitat d'indemnitzacions a arrendataris comercials i industrials, que fins a aquell moment no en tenien cap dret, i la creació de la figura del tercer pèrit, encarregat de resoldre aquelles situacions en que l'expropiat no estava d'acord en la valoració de la finca que l'administració havia fet.

L'any 1954 va ser aprovada una nova llei d'expropiació forçosa que introduïa altra vegada canvis importants, dels quals en destaquen tres. En primer lloc, la figura del tercer pèrit va desaparèixer i la resolució de conflictes en cas d'expropiació passava a mans d'un Jurat Provincial d'Expropiació, format per cinc membres. Així, segons l'article 32 de la llei d'Expropiació Forçosa:

El Jurado Provincial de Expropiación, que se constituirá en cada capital de provincia, estará formado por un Presidente, que lo será el Magistrado que designe el Presidente de la Audiencia correspondiente, y los siguientes cuatro vocales: a) un abogado del Estado de la respectiva Delegación de Hacienda; b) un funcionario técnico designado por la Jefatura Provincial o Distrito correspondiente, y que variará según la naturaleza del bien objeto de la expropiación (...). Un arquitecto al servicio de la Hacienda cuando la expropiación afecte a fincas urbanas (segons l'Ordre del 10 de juliol de 1958, quan l'expropiació la dugui a terme una entitat local, la designació del funcionari tècnic podrà recaure sobre un arquitecte municipal); c) Un representante de la Cámara Oficial Sindical Agraria cuando la expropiación se refiera a propiedad rústica, y un representante de la CNS respectiva en los demás casos (segons el Reial Decret 3112/1978 del 7 de desembre de 1978, en finques urbanes, el representant podrà ser de la Cambra de la Propietat Urbana, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, Col·legi Professional o Organització Empresarial segons la naturalesa dels béns expropiats); d) un notario de libre designación por el Decano del Colegio Notarial correspondiente (CIVITAS, 1999: 55-56).

En segon lloc aquesta nova llei introduïa un nou sistema de valoració per als immobles afectats pel procés d'expropiació. S'establia, doncs, la determinació automàtica del preu just dels solars urbans i dels edificis. Per una banda, la determinació automàtica del preu just en els solars urbans s'aconseguia a l'adoptar-se com a estimació la que tenien assignada a efectes de l'arbitri municipal sobre l'increment del valor, corregida en un 10% a favor del propietari. Per altra banda, en els edificis, es ponderaven com a factors el valor de venda degudament justificat en base a la situació, el destí i l'estat de l'edificació, i la capitalització a l'interés legal del líquid imposable assenyalat a efectes de la contribució territorial urbana (CIVITAS, 1999)⁸. Malgrat aquesta valoració automàtica, podia donar-se un acord entre l'expropiador i l'expropiat, sempre que el preu d'aquest no superés el preu just de determinació automàtica.

I en tercer lloc, la llei del 1954 significava una reducció del temps necessari per a dur a terme el procés d'expropiació agilitzant els tràmits necessaris. Així, segons la llei del 1879, amb les modificacions del 1895, el temps màxim que podia durar el procés d'expropiació era de 254 dies, mentre que segons la llei del 1954, aquest període es reduïa fins a un màxim de 58 dies, amb el que el procés s'agilitzava d'una forma important.

Però, com ha quedat demostrat fins als nostres dies, i el cas del Raval n'és un d'exemplar en aquest sentit, la llei d'expropiació per ella sola era insuficient per dur a terme els plans de reforma interior. Havia d'anar acompanyada d'un pla realista d'execució i de finançament. Per això, la previsió de grans expropiacions en els plans de reforma interior, que implicaven una inversió important, han estat la causa mateixa del fracàs de la reforma ja que mai s'ha pogut executar, deixant unes afectacions "eternes" sobre unes finques que quasi han estat abandonades pels seus propietaris. Aquest ha estat el cas de la Via B proposada inicialment en el pla de reforma interior d'Idelfons Cerdà, però que posteriorment, aquest esventrament del Raval ha estat reelaborat en altres propostes urbanístiques, com s'ha vist en el capítol tercer. El gran nombre de finques afectades, i per tant d'expropiacions que s'havien de fer, van provocar que els plans de reforma mai es duguessin a terme, per una banda, ja que la inversió econòmica era inassumible per les finances de l'Ajuntament, i per altra banda, la gestió de les expropiacions era un procés llarg, pel que el període de retorn de la inversió realitzada augmentava encara més. L'aprovació d'aquests plans i propostes urbanístiques deixaven un gran nombre de finques afectades per l'expropiació, però ni els propietaris d'aquestes ni tampoc els dels voltants, invertien el seu capital en el manteniment dels immobles, tot esperant l'execució final del pla. Aquesta ha

⁸ El sistema de valoracions s'ha actualitzat segons la llei 6/1998 del 13 d'abril, sobre el règim del sòl i valoracions.

estat, com s'ha vist en el capítol tercer, una de les causes més importants en el procés de degradació urbanística del Raval.

La segona de les qüestions, el finançament necessari per a les obres de reforma interior, també semblava que havia de quedar resolta amb la participació del capital privat en els processos de reforma interior. Amb l'aprovació primer el 1879 de la *Ley General de Expropiación Forzosa*, y després de la *Ley sobre Saneamiento y Mejora Interior de las Poblaciones* el 1895, i a partir de la tècnica de les concessions⁹, es donava via lliure a la participació del capital privat en aquests processos permetent l'apropiació de les plusvàlues generades pel procés de reforma: no només s'expropiaven les finques necessàries per obrir els nous vials, sinó que podien ser expropiats des de vint fins a cinquanta metres de profunditat a ambdós costats d'aquesta nova via. Aquests terrenys eren traspassats a un constructor per a que hi edificués, o bé la pròpia empresa que havia portat a terme la urbanització de la nova via hi edificava (els Ajuntaments, a partir de la llei de 1895, van veure molt reduïdes les seves possibilitats d'actuar directament com a promotors i constructors, quedant relegada la seva funció a col·laboració amb els concessionaris privats -tramitació dels expedients i control de les obres-, o bé com a concessionaris d'estudis per a formar el projecte i com a concessionaris d'obres en cas que empreguessin la seva execució (BASSOLS, M., 1973: 379) (quadre 4.1)).

L'obertura de la via Laietana a partir de l'any 1908 al casc antic de Barcelona, segons el projecte inicial d'Àngel Baixeres presentat el 1879 (deu dies després de l'aprovació de la llei d'expropiació forçosa), i després représ pel propi Ajuntament de Barcelona, un cop Àngel Baixeres va morir, amb col·laboració amb el Banco Hispano Colonial, és un exemple d'aquesta col·laboració entre el capital privat i la institució pública per dur a terme, sota la filosofia del sanejament i higiene, un gran negoci. A banda i banda de la nova via s'aixecaren noves edificacions de les quals els propietaris en podien treure rendibilitats molt altes, i al mateix temps feien l'efecte pantalla denunciat ja per Frederich Engels l'any 1845. Per altra banda, el cost social de la via Laietana van ser 2.199 habitatges destruïts, sense donar cap alternativa als llogaters que els habitaven, més de 10.000 persones van haver de buscar un altre lloc on viure, més de 80 carrers van ser esborrats del mapa i del nomenclàtor, i a més:

⁹ En realitat, la llei del 1895 quasi obligava a utilitzar aquest sistema, ja que posava innumerables traves per que els Ajuntaments poguessin actuar directament com a promotors o constructors (Bassols, M., 1973: 375-376). La utilització d'aquesta tècnica de concessions, convertia les obres de sanejament i millora de les àrees interiors de les ciutats en pures operacions d'explotació econòmica i mercantil, ja que *el concesionario sufragaba las expropiaciones y la realización de las obras de saneamiento y mejora y una vez realizadas las urbanizaciones enajenaba los solares o llevaba a cabo las edificaciones pertinentes, obteniendo los beneficios fiscales correspondientes, logrando de este modo la remuneración a su gestión* (BASSOLS, M., 1973: 377).

después, la expropiación y derribo de las fincas procedió bastante rápidamente, demasiado para los amantes de nuestra historia y nuestro arte, que veían desaparecer entre nubes de polvo espléndidos monumentos arquitectónicos, muchos de los cuales habían permanecido casi ignorados bajo revoques y mutilaciones y que aparecían entre andamios y derribos para ser en seguida arrastrados por la vorágine de la destrucción. En aquellos años se fue elaborando, lentamente pero de manera sólida, la convicción de que era una barbaridad cortar en línea recta una gran avenida a través del cuerpo viejo de una ciudad. Cuando se estaban terminando los derribos, ya todo el mundo estaba convencido de que la operación, llevada en aquella forma, no debía repetirse más (MARTORELL, V., FLORENSA, A. i MARTORELL, A., 1970: 86-87).

QUADRE 4.1.- LEGISLACIÓ URBANÍSTICA A LES CIUTATS ESPANYOLES QUE FA REFERÈNCIA A LES OPERACIONS DE REFORMA INTERIOR, 1846-1990.

Data	Legislació	Variacions	Observacions i especificitats
	<u>Expropiació</u>		
1836	<i>Ley de Expropiación Forzosa</i>		<ul style="list-style-type: none"> L'expropiació de sòl quedava restringida a l'obtenció de sòl per a obres públiques d'interès general, com per exemple les carreteres, els ponts, els canals, etc. L'Estat era l'únic organisme amb potestat per expropiar i no s'establia cap criteri sobre el preu just.
1855		<i>Ley especial de Expropiación Forzosa</i>	<ul style="list-style-type: none"> Lleis especials que es van promulgar per tal de legitimar actuacions d'expropiació -com per exemple a la Puerta del Sol de Madrid- que no s'adequaven als criteris de la llei de 1836, i que per tant, no eren expropiacions per causa d'obres públiques. Amb aquestes tres lleis especials es va intentar d'ampliar l'expropiació forçosa a les obres de reforma interior, però a la pràctica no es va aconseguir.
1857		<i>Ley especial de Expropiación Forzosa</i>	
1859		<i>Ley especial de Expropiación Forzosa</i>	
1879	<i>Ley General de Expropiación Forzosa</i>		<ul style="list-style-type: none"> Es permetia aplicar-la en obres de reforma interior en aquelles poblacions de més de 50.000 habitants. El mètode d'expropiació en cas d'obertura de nous vials era per zones laterals, afectant fins a una profunditat de 20 metres a ambdós costats de la nova via. No s'establia cap tipus d'indemnització per als llogaters de locals comercials o industrials afectats.

1895		Modificacions introduïdes en matèria d'expropiació per la <i>Ley sobre Saneamiento y Mejora Interior de las Poblaciones</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Establia la figura del tercer pèrit, que s'encarregava de resoldre aquelles situacions particulars en que l'expropiat no estava d'acord amb la valoració de la seva finca. • Establia l'extensió de la indemnització per expropiació als arrendataris comercials i industrials. • Ampliava els laterals en els processos d'expropiació per zones fins a un màxim de 50 metres i un mínim de 20 metres. • El temps de durada del procés d'expropiació era d'un màxim de 254 dies.
1954	<i>Ley de Expropiación Forzosa</i>		<ul style="list-style-type: none"> • Establia la figura del Jurats Provincials d'Expropiació, que substituïen a la del tercer pèrit. • Establia també una disminució del temps necessari per al procés d'expropiació, que es reduïa fins a un màxim de 58 dies. • Establia la determinació automàtica del preu just dels solars urbans i dels edificis.
	<u>Finançament</u>		
1846	<i>Real Orden de Formación y Alineación de Calles y Plazas.</i>		<ul style="list-style-type: none"> • L'aixecament del pla geomètric de la ciutat, que requeïa sobre els respectius ajuntaments, tenia sobretot finalitats informatives i també de projecció sobre noves alineacions. • A la ciutat de Barcelona, aquesta llei s'aplica en el Pla d'Alineacions de Garriga i Roca.
1895	<i>Ley sobre Saneamiento y Mejora Interior de las Poblaciones</i>		<ul style="list-style-type: none"> • Va sorgir vinculada al concepte de sanejament dels cascs antics de les ciutats, però desvinculada dels problemes de reforma social i d'habitatge obrer, és a dir, la finalitat era simplement la millora de les condicions higièniques, i no el foment de l'habitatge obrer. • Ampliava els beneficis econòmics i financers per a la realització de les obres de sanejament i millora, que afectaven quasi exclusivament als constructors i no als promotors o concessionaris. • Obria la possibilitat de fer concessions en l'execució de les obres, i a més, els ajuntaments deixaven de tenir protagonisme en aquests processos de reforma interior. • Va aconseguir establir uns paràmetres específics en la llei d'expropiació per a les obres de sanejament i millora dels centres urbans, diferents, per exemple, a les utilitzades en la formació d'eixamples.
1975	<i>Ley del Régimen del Suelo y Ordenación Urbana</i>		<ul style="list-style-type: none"> • Posteriorment a l'aprovació de la llei, es va crear la teoria de les transferències d'aprofitament urbanístic (aprofitament-tipus), que afectava a les actuacions urbanes en la trama consolidada.

1990*	<i>Ley sobre régimen del suelo y ordenación urbana</i>		<ul style="list-style-type: none"> • Establia un nou sistema de valoracions per a les expropiacions del sòl. • Establia un procediment genenal per a l'aplicació del concepte d'aprofitament-tipus. • Establia la possibilitat de creació de societats mixtes per tal de dur a terme l'execució del planejament, ja regulada a partir d'un reial decret del 2 de maig de 1978.
-------	--	--	---

[*: Aquesta llei sobre el règim del sòl i ordenació urbana de l'any 1990 (texte refós del 1992) va ser impugnada davant el Tribunal Constitucional i recorreguda davant el Suprem per diversos governs autonòmics. Bona part d'aquesta llei, excepte aquella que regulava el dret de la propietat del sòl, va ser anul·lada, i el 1998 es va crear la llei estatal sobre règim del sòl i valoracions, de caire molt més lliberalitzador, ja que establia que tot aquell sòl que no havia de ser ocupat, passava a ser potencialment urbanitzable (TERAN, F. de, 1999: 352). També legislava sobre expropiacions i valoracions de sòl i immobles.]

Font: Elaboració pròpia a partir de BASSOLS, M. (1973); ZARRALUQUI, L. (1992); ESCUÍN, C. (1996); CIVITAS (1999).

Després de l'aprovació de la *Ley sobre Saneamiento y Mejora Interior de las Poblaciones* el 1895, i les modificacions que introduïa a la *Ley de expropiación forzosa* de 1879 (quadre 4.1), amb una clara intenció de fer atractives econòmicament les reformes dels centres històrics de les grans ciutats espanyoles, adaptant-los a les necessitats del moment, no va ser quasi fins als anys setanta del segle XX, després de l'aprovació de la *Ley del Régimen del Suelo y Ordenación Urbana* de 1975, que el planejament urbà, i també posteriorment la legislació, es van tornar a fixar en els centres de les ciutats. Fins aquell moment, la regulació del creixement de les ciutats havia estat l'objectiu primordial del planejament i de la legislació urbanística, sobretot per que era el procés dominant a les grans ciutats espanyoles (a Barcelona, per exemple, successives onades d'immigrants a finals del segle XIX, principis del XX i entre els anys 1950 i 1970, procedents sobretot del camp o de províncies menys urbanitzades, anaven multiplicant la població resident a la ciutat i els municipis del seu voltant). Els centres urbans, en tot cas, eren vistos sota la concepció moderna de ser més una negació de les possibilitats racionals d'una ciutat de nova planta que no pas un valor en ells mateixos (EZQUIAGA, J.M., 1992: 48), i qualsevol procés de reforma passava per la seva destrucció.

Malgrat que a partir dels anys setanta les ciutats espanyoles, sobretot aquelles més grans, deixen de créixer, i fins i tot inicien processos de decreixement demogràfic, i que des del planejament ja es comença a pensar en la renovació de la ciutat vella, en la seva reutilització¹⁰, la *Ley del Régimen del Suelo y Ordenación Urbana* de

¹⁰ Com assenyala la geògrafa Rosa Tello, no va ser fins als anys setanta que alguns plans d'ordenació urbana de les ciutats espanyoles van començar a prestar atenció als centres històrics: *en algunos planes empiezan a apuntarse nuevos objetivos de reforma y conservación del casco antiguo. Si bien algunos planes del inicio del periodo trataban la remodelación de los cascos antiguos en vistas a la descongestión del tráfico y de actividades, los de los setenta hacen hincapié en su conservación como patrimonio histórico. Aunque este objetivo solamente quede apuntado y*

1975 no reflexava encara aquest fet, va ser doncs, una llei que va nèixer desfasada i que era descrita com una llei “*de ensanche*”, ja que:

se centra en los procesos de extensión de la trama urbana de las ciudades, localizadas sobre suelo urbanizable programado, dejando un tanto de lado, o al menos no dándole tanta importancia, a las problemáticas que se generan en el suelo urbano de cara a su renovación o revitalización (ZARRALUQUI, L., 1992: 187).

Igualment, Rosa Tello explicava, en referència a l'obtenció de sòl públic, com era tractat de forma diferent el sòl urbanitzable del sòl urbà:

así, pues, la Ley deja al criterio de técnicos y políticos la obtención de suelo público, escaso y caro, en la ciudad consolidada. Es decir, la ley no regula de forma tan precisa el suelo urbano como el urbanizable y, por tanto, corresponde al planeamiento municipal determinar las estrategias adecuadas para obtenerlo (TELLO, R., 1990: 122).

Justament, per solventar aquesta falta d'eines en la gestió del sòl urbà, al llarg dels anys setanta i vuitanta es van generar una sèrie de tècniques que permetien a les administracions municipals gestionar i obtenir el sòl urbà. En aquest sentit, a finals de la dècada de 1970 es va desenvolupar la teoria de les transferències d'aprofitament urbanística, coneguda també com TAU (ZARRALUQUI, L., 1992: 187). Segons aquesta tècnica de gestió, es definia un coeficient anomenat aprofitament-tipus (coeficient d'edificabilitat potencial i idèntic per a totes les parcel·les, fos quina fos la seva qualificació), i d'acord amb aquest, els propietaris que tinguessin parcel·les on les possibilitats d'edificabilitat real fossin superiors a aquest aprofitament-tipus, per edificar amb les màximes possibilitats, podien, per transferència d'altres parcel·les en les quals no es podia edificar, acumular sobre la primera els metres quadrats edificables, mentre que el sòl alliberat de l'aprofitament tipus fos cedit a l'administració municipal. Aquest tipus de gestió urbanística permetia als ajuntaments adquirir sòl urbà i procedir a l'execució del planejament previst, per exemple, dotant d'espais públics o equipaments als sectors de la ciutat que es considerés necessari, sense que això significués un alt cost econòmic per a l'administració. La *Ley sobre el régimen del suelo y ordenación urbana* de l'any 1990 ja va recollir entre les seves disposicions, aquest tipus de gestió urbanística, concretament en les seccions primera a tercera del capítol tercer, considerades com a actuacions asistemàtiques en el sòl urbà (ESCUÍN, C., 1996: 112-116).

no suela estar recogido en el plan concreto, es destacable como preludeo del planeamiento de los años ochenta, del mismo modo como también es indicador de los inicios del nuevo significado urbano, fraguado en los últimos años del franquismo y durante la llamada transición democrática (TELLO, R., 1990: 56).

Una altra de les tècniques de gestió urbanística, que sobretot es va posar en pràctica durant els anys vuitanta, eren els convenis urbanístics, els quals permetien una sèrie de convenis privats, entre l'administració i els agents privats, per tal de dur a terme obres d'urbanització, o també en casos d'expropiació i reallotjament.

Ambdues tècniques de gestió, transferències i convenis, permetien una major flexibilitat en l'execució de plans, ja que facilitaven l'adquisició de sòl introduint noves formes que no només l'expropiació simple, com passava fins a la derogació de la llei del sòl de 1956, en un moment en que, per exemple en el cas de la ciutat de Barcelona, l'Ajuntament no disposava d'un pressupost suficient per fer front a les expropiacions necessàries per completar les actuacions previstes en el Pla General Metropolità. Però al mateix temps, aquestes formes de gestió podien ser qüestionades pel fet que des de la pròpia administració pública s'oferien beneficis importants als propietaris privats del sòl, a canvi de la cessió per part d'aquests d'una part del sòl afectat pel PGM per tal de fer zones verdes o equipaments.

Alguns casos d'aquesta aplicació qüestionable de la teoria d'aprofitament tipus i dels convenis, però de cap manera il·legals, els mostren Eduard Moreno i Manuel Vázquez Montalbán en el llibre *Barcelona, cap a on vas?* (MORENO, E. i VÁZQUEZ MONTALBÁN, E., 1991: 109-155), com per exemple el conveni signat entre FECSA i l'Ajuntament de Barcelona el 25 de març de 1985 segons el qual a la companyia elèctrica se:

li permet edificar apartaments d'oficines i vivendes a tres de les seves instal·lacions. La del Paral·lel, allà on hi ha les tres xemeneies tan simbòliques per Barcelona; després, en aquella illa que es forma als carrers Londres-Urgell, a l'avinguda de Sarrià, i en un solar del carrer Roger de Flor-Consell de Cent. Aquests tres solars estaven qualificats pel Pla General Metropolità com a "Renovació urbana/Transformació en zona verda 17-6". Això vol dir que aquests tres solars podien continuar amb els usos que tenien fins que l'Ajuntament no programés l'actuació encaminada a l'adquisició dels terrenys per destinar-los a zona verda. Llavors, què fan? Subscriuen l'esmentat conveni que permet a FECSA construir, al Paral·lel, un sostre de 25.000 m² per oficines, que, a cent mil pessetes el m² de repercussió, que al Paral·lel és barat, doncs representa un regal de 2.500 milions de pessetes, en concepte de patrimoni a FECSA, i a canvi aquesta cedeix a l'Ajuntament, gratuïtament, 10.000 m² de terreny destinat a zona verda. D'acord amb el Pla Metropolità de Barcelona, el correcte i legal hauria estat expropiar tard o d'hora a la companyia elèctrica tot el solar amb una superfície de 22.000 m², per destinar-lo a zona verda, sobretot tenint en compte que se situa a la barriada del Poble Sec, tan mancada d'aquest tipus d'espais lliures.

(...) *Al'illa compresa pels carrers Urgell-Londres i Avinguda de Sarrià, d'una superfície de 3.184 m², a FECSA se li permet, dins d'aquest conveni signat, l'edificació de 6.500 m², al costat de l'Estació de Servei, i s'allibera gratuïtament la resta de l'espai com a zona verda. En aquest solar, que també està destinat a zona verda pel Pla General, l'Ajuntament autoritza a FECSA, a canvi d'un bocí de zona verda gratuïta, l'edificació de 6.500 m² de sostre que, a un preu -pel cap baix- de 200.000 pessetes el m² de repercussió representa un "negoci" de 1.300 milions de pessetes.*

(...) *Però és que això van fer-ho, també, en un solar del carrer Roger de Flor-Consell de Cent, on FECSA va obtenir un regal d'uns mil milions de pessetes a canvi d'un tros de zona verda a l'interior d'una mançana (MORENO, E. i VÁZQUEZ MONTALBÁN, M., 1991: 114-116).*

Actualment, la regulació sobre l'adquisició de sòl i el finançament en les actuacions urbanístiques en els centres històrics i en el sòl urbà en general, problemàtica presentada al principi d'aquest apartat, es fa a partir de la *Ley de Expropiación Forzosa* del 1954, i a partir de la *Ley sobre el régimen del suelo y ordenación urbana* de 1990 i la *Ley sobre el régimen del suelo y valoraciones* de 1998. En aquestes últimes estableix, en primer lloc, per a l'execució del planejament i l'obtenció de sòl, la possibilitat de ser realitzades per tres sistemes diferents: per compensació¹¹ (secció segona del capítol segon), per cooperació¹² (secció tercera del capítol segon) i per expropiació¹³ (secció quarta del capítol segon). Pel que fa al finançament d'aquestes actuacions, mitjançant l'article segon de la llei del 1990, desenvolupat més extensament en el 147, es dona entrada al capital privat en l'execució del planejament a partir de la possibilitat de creació de societats mixtes. Per altra banda, en el cas concret de les expropiacions, l'expropiació, desallotjament, realotjament i indemnitzacions es regulen

¹¹ *En el sistema de compensación, los propietarios aportan los terrenos de cesión obligatoria, realizan a su costa la urbanización en los términos y condiciones que se determinen en el Plan o Programa de Actuación Urbanística y se constituyen en Junta de Compensación, salvo que todos los terrenos pertenezcan a un solo titular (ESCUÍN, C., 1996: 98).* Per poder accedir a aquests sistema d'execució, els propietaris han de representar al menys el 60 per cent de la superfície total de la unitat d'execució.

¹² *En el sistema de cooperación, los propietarios aportan el suelo de cesión obligatoria y la Administración ejecuta las obras de urbanización con cargo a los mismos. La aplicación del sistema de cooperación exige la reparcelación de los terrenos comprendidos en la unidad de ejecución, salvo que ésta sea innecesaria por resultar suficientemente equitativa la distribución de los beneficios y cargas (ESCUÍN, C., 1996: 102).*

¹³ *La expropiación se aplicará por polígonos o unidades de actuación completas y comprenderá todos los bienes y derechos incluidos en los mismos. Sin perjuicio de lo dispuesto en el número anterior, la expropiación forzosa podrá aplicarse para la ejecución de los sistemas generales de la ordenación urbanística del territorio o alguno de sus elementos, o para realizar actuaciones aisladas en suelo urbano cargas (ESCUÍN, C., 1996: 106).*

mitjançant al *Ley de Expropiación Forzosa* de 1954, mentre que la valoració (establiment del preu just *-justiprecio¹⁴-*) es regula mitjançant l'establert en el títol III de la *Ley sobre el régimen del suelo y valoraciones* de 1998 (TOLEDO, J., 1998: 197).

S'estableix a partir d'aquesta legislació la capacitat, des de l'administració pública en els processos de reforma, de mesurar de forma més o menys objectiva el preu just que s'han de pagar per les expropiacions, mentre que per llei, no pot existir mai un procés d'expulsió directa¹⁵ de la població. Aquest dos fets donen, sens dubte, un cert caràcter social i igualitari a les reformes i millores sobre els centres històrics, i en general sobre el sòl urbà consolidat. Malgrat això, la generació de plusvàlues per l'acció de reforma no es pot controlar de cap manera, i justament, les accions urbanístiques de reforma funcionen com a atractiu per als agents privats que busquen l'apropiació d'aquestes plusvàlues. I és per aquest camí per on es pot produir una expulsió de la població tradicional i paral·lelament una atracció de nova població resident de més alta condició socioeconòmica.

4.1.2. Les formes d'intervenció als centres històrics durant la segona meitat del segle XX: una primera aproximació internacional

En aquest segon subapartat es presenten quines han estat les actituds que han guiat les actuacions en els centres històrics durant la segona meitat del segle XX, però especialment des de principis dels anys setanta. A més, es dona una perspectiva internacional, citant casos de reformes d'altres ciutats europees i veient com han resolt en cada cas els problemes que han surgit.

Les intervencions en els centres històrics, entre les dècades dels vuitanta i noranta del segle XX, es plantegen una contradicció entre el manteniment i canvi

¹⁴ Preu que l'administració ha de pagar per l'expropiació. Que al mot "preu" se li incorpori el de "justícia" dona una idea del que vol significar, és a dir, un preu just que es paga a canvi de la cessió obligatòria del sòl. Segurament, des del punt de vista de l'expropiat, aquest preu mai és just, ja que no s'acosta al preu de mercat, i en la majoria de casos l'expropiació és vista com una agressió a la propietat privada.

Les formes de càlcul d'aquest preu just depenen totalment de les formes de valoració i segons la llei de 1998, s'estableix que *en el suelo urbano consolidado por la urbanización, el valor del suelo se determinará por aplicación del aprovechamiento establecido por el planeamiento para cada terreno concreto, el valor básico de la repercusión en parcela recogido en las ponencias de valores catastrales o, en su caso, del de repercusión en la calle o tramo de calle corregido en la forma establecida en la normativa técnica de valoración catastral* (CIVITAS, 1999: 155). En tractar-se d'actuacions sobre sòl urbà ja consolidat, també s'estableixen els criteris de valoració de les edificacions que han de ser expropiades.

¹⁵ És a dir, d'aquella població que mantingui un vincle legal (propietat o arrendament) i el pugui justificar, amb el sòl, habitatge o local.

principalment en tres aspectes: la forma dels centres històrics –i la seva arquitectura també-, les funcions i els usos, i el seu contingut social. No és que cap d'aquests aspectes sigui plantejat per primera vegada a finals del segle XX, altres intervencions de reforma dels centres històrics en èpoques passades ja s'ho van plantejar en major o menor mesura, però les actituds que s'adopten a partir dels anys seixanta, sobretot, són diferents.

Pel que fa al manteniment o destrucció de les formes morfològiques i arquitectòniques dels centres històrics, es passa de situacions en que aquestes formes són destruïdes totalment i substituïdes per formes modernes, a situacions en que s'intenta conservar a tot preu les formes originals. Poc a poc, es va creant una cultura per a la salvaguarda dels centres històrics, encara que aquesta ha anat tendint cap a posicions més flexibles. Així, en molts casos, s'opta per una situació intermèdia, com és el cas barceloní, en que es va conservant i es va enderrocant depenent de les necessitats de cada moment, el que pot donar lloc, també, a crítiques importants, ja que els enderrocs han afectat algunes vegades edificis o formes urbanes d'interés especial.

Segons Leonardo Benévolo, aquesta cultura de la conservació es va desenvolupar sobretot a Itàlia a partir dels anys seixanta (BENÉVOLO, L., 1986). En el període d'entreguerres, el moviment modern va fer un pas respecte a aquest conservacionisme de les parts antigues de la ciutat, ja que es va passar d'una actitud únicament conservacionista respecte dels monuments, a aquesta mateixa actitud però vers als ambients, és a dir, voluntat de conservació de les construccions i de les persones que habitaven aquests centres històrics. Però fou a partir dels anys seixanta, que a Itàlia es desenvolupà un mètode científic d'anàlisi i intervenció sobre els centres històrics, basat en una metodologia per a la seva conservació integral, incloent l'escenari i els habitants. L'escenari havia de ser protegit i restaurat, i les diverses tipologies podien determinar les utilitzacions modernes i les operacions d'adaptació admissibles, mentre que la implicació del sector públic era rellevant. Aquest mètode va ser aplicat a Bologna (Pla regulador del centre històric de 1969) i a diverses ciutats de la regió del Po (Brescia el 1973, Mòdena el 1975 i Ferrara el 1977) amb notable èxit.

L'exemple de les ciutats italianes, i el naixement a escala europea de les mateixes problemàtiques pel que fa a la conservació dels centres històrics, va fer que es desenvolupés una consciència col·lectiva sobre la necessitat de conservar el patrimoni antic, que es va concretar en el desenvolupament en quasi tots els països europeus de legislacions favorables a la conservació de monuments i d'àrees urbanes específiques (BENÉVOLO, L., 1986: 1051).

Pel que fa al manteniment o canvi de les activitats i usos, i també del contingut social (que en definitiva fa referència a l'ús residencial) en aquests centres

històrics, el camí seguit ha estat pràcticament igual que en les formes i l'arquitectura. La posició central d'aquestes parts velles de la ciutat les ha fet atractives per a les activitats terciàries que, en el seu procés d'ocupació, han tendit a expulsar les activitats més tradicionals o que havien anat quedant amb la degradació urbanística d'aquests centres, entre ells la residencial per a classes baixes, sobretot. La creació d'una consciència col·lectiva respecte a la necessitat del manteniment de la població resident tradicional i de les seves activitats cal entendre, segons l'anterior anàlisi de Leonardo Benévolo, que ha anat paral·lela a la de la necessitat de la conservació i rehabilitació del patrimoni històric, i que, per tant, s'ha passat de situacions en que els usos i la població resident tradicionals eren expulsats indiscriminadament, a situacions totalment contràries, en les que l'intent del manteniment ha estat la norma general. La implicació del sector públic ha estat, altra vegada, necessària per a aconseguir-ho, formulant legislacions adequades a aquest objectiu, com per exemple en el cas de la ciutat de Bologna, va ser fonamental l'accés al poder local del PCI.

Algunes d'aquestes qüestions són tractades en l'anàlisi de Ferran Brunet per a les actuacions als centres històrics i barris antics, amb construccions de fins al segle XIX, de diverses ciutats europees, que aquí, juntament amb d'altres casos procedents d'altres publicacions, es presenten en el quadre 4.2 (BRUNET, F., 1996).

QUADRE 4.2.- ACTUACIONS EN ELS CENTRES HISTÒRICS I BARRIS VELLS DE DIVERSES CIUTATS EUROPEES.

Ciutat (país)	Període	Canvis morfològics	Canvis funcionals	Canvis socials
Milano (Itàlia)*	Des dels anys setanta	Renovació amb permanència d'edificis monumentals sense un context històric ambiental.	S'adapta el centre a les noves funcions de centre urbà d'una gran àrea metropolitana.	Les classes altes i mitjanes mai van marxar del centre, però l'efecte de la rehabilitació ha estat un augment dels preus dels béns immobles.
Napoli (Itàlia)*	Des dels anys setanta	Centre històric de dimensions notables i amb un patrimoni importantíssim. Política de no intervenció.	Manté la centralitat però amb una marcada funció de marginalitat social i econòmica	Pèrdua de més de la meitat de la població, que inicialment era d'aproximadament 400.000 habitants. Els habitants són majoritàriament famílies autòctones amb rendes baixíssimes i d'edat anciana, o immigrants de diferents orígens.

Genova (Itàlia)***	Inicis de la dècada de 1990. Relacionats amb els actes de celebració del 5è. Centenari del Descobriment d'Amèrica.	Restauració dels edificis històrics, manteniment de l'espai públic i rehabilitació dels edificis residencials.	Atracció de seus universitàries, museus, i activitats relacionades amb la cultura.	-
Toulouse (França)*	Inicis de la dècada de 1980	Rehabilitació d'habitatges antics, primer per iniciativa privada (sobretot particulars i també algunes societats immobiliàries), i posteriorment també s'hi afegeix l'administració.	Augmenta les activitats terciàries al centre, com també la residència de categories socioprofessionals altes.	La rehabilitació dels habitatges a portat a una acceleració de la gentrificació, ja que l'habitatge de lloguer a baix preu, funció residencial del centre, desapareix.
London -Docklands- (Gran Bretanya)*	Inicis de la dècada de 1980	Renovació de l'antic barri portuari, amb magatzems abandonats i habitatges d'ínfima qualitat.	Construcció de residències de luxe, s'hi instal·laren empreses periodístiques i s'hi construïren àmplies zones comercials.	Expulsió de gairebé la totalitat de la població resident, és a dir, 50.000 habitants. Gentrificació.
Berlin -Kreuzberg- (Alemanya)*/**	Finals de la dècada de 1970 i inicis de la de 1980	Rehabilitació i mínims enderrocaments. Ajardinament dels patis interiors i rehabilitació de les façanes. Construcció d'equipaments i renovació de l'espai públic.	Estabilització de la indústria, conservació i modernització dels tallers i fàbriques velles. Restauració de comerços.	Manteniment de la població tradicional. Màxima implicació d'aquesta en els projectes de rehabilitació. Programes de formació per a joves. ¹⁶

Font: *BRUNET, F. (1996: 27-34); **BECK, P. (1993: 61-63); ***SARVIA, F. (1993: 60-61).

En qualsevol dels casos, al llarg del segle XX, i sobretot després de la Segona Guerra Mundial, a Europa ja es comença a plantejar en les intervencions sobre els centres històrics, aquesta dialèctica entre el manteniment i el canvi en els aspectes abans assenyalats.

¹⁶ Els canvis que s'han donat a la ciutat berlinesa després de la caiguda del mur i del trasllat del govern alemany de Bonn a Berlin, han estat importants a nivell econòmic, urbanístic i social. Així, el barri de Kreuzberg, després d'haver-se convertit en un símbol de la rehabilitació amb manteniment de la població tradicional, s'està gentrificant. Així, com descrivia un periodista del diari *El País*:

el barrio de Kreuzberg, que los turcos compartían con los artistas y los squatters y demás tribus urbanas de los sesenta y setenta, de los que Berlín fue la pionera, ahora es un barrio de moda que se disputan las clases altas mientras aquéllos huyen al extrarradio o se retiran en desbandada hacia Prenzlauer Berg, el nuevo barrio bohemio, en el noreste de la ciudad (LLAMAZARES, J. 1999).

Així, l'arquitecte italià Giorgio Piccinato estableix vuit models diferents d'intervenció urbanística sobre els centres històrics, a partir del final de la Segona Guerra Mundial, en ciutats occidentals i de l'Europa de l'Est (PICCINATO, G., 1978; BRUNET, F., 1996). El mateix autor posa de relleu el doble model d'intervenció des del naixement de la ciutat industrial, caracteritzats amb les reformes de Paris i de Wien. Mentre que a Paris es caracteritza per les reformes de Haussmann, amb l'obertura de grans vies que trencaven el teixit històric, i la construcció al voltant d'aquestes vies d'edificis pantalla, la reforma de Wien, pel contrari, es caracteritza per un manteniment de la morfologia original i dels edificis, per un aïllament del centre històric que s'intenta, però, integrar també a la resta de la ciutat.

Pel que fa als anys de postguerra europea, en primer lloc, es pot diferenciar clarament entre les actuacions que es duen a terme en els països socialistes i les que es realitzen en els països capitalistes, l'anomenada reconstrucció mimètica en els primers, i els processos de transformació o substitució en els segons:

- La reconstrucció mimètica consistia en una reconstrucció fidel a l'original, que respectava totalment o quasi el patrimoni històric i artístic, per altra banda riquíssim, en les ciutats dels països socialistes. Destaquen els casos de ciutats de Polònia (Varsòvia i Gdansk), Txecoslovàquia (Praga) i Iugoslàvia (Dubrovnik i Zagreb).
- La transformació o substitució no controlada es va donar primordialment en la postguerra als països capitalistes: Bèlgica, França, Itàlia i d'altres. Suposava la destrucció de bona part del patrimoni artístic i urbanístic. Es pot destacar el cas alemany, on la reconstrucció dels edificis destruïts per la Segona Guerra Mundial, que es va realitzar bàsicament durant els primers vint anys, es va fer sense tenir en compte la conservació, i molt sovint van ser borrades totes les connotacions de la forma urbana: les alineacions dels carrers, les alçades, les destinacions funcionals, a més dels tipus de construcció i de les estructures (BENÉVOLO, L, 1986: 1051).

Ja analitzant el cas de les ciutats italianes, Piccinato estableix tres tipus d'actuacions que es donen des del període d'entreguerres fins a la primera meitat de la dècada del 1960:

- La restauració conservadora va néixer com a reacció a l'etapa destructora d'edificis i conjunts arquitectònics. La filosofia de l'estratègia era "l'ambientació" o inserció de la nova edificació en un conjunt històric, significava doncs, la "legitimitat" de l'arquitectura moderna en els teixits històrics o davant dels edificis monumentals. De fet, gran part del debat italià dels seixanta sobre els centres històrics va tenir aquesta orientació.

- La separació i precintat del centre històric per a prevenir-lo de l'agressió del trànsit, de l'especulació, i de la terciarització. La seva "no adaptació" (concepte creat per Gustavo Giovannoni durant els anys vint) va suposar l'aparició dels l'anomenats Centres Direccional (Roma, Milano, Padova, Bologna, Napoli, etc. 1962-1970) com alternativa a la inserció d'activitats amb exigències funcionals que semblaven incompatibles amb la conservació de les velles estructures.
- El sanejament conservador va significar la preservació i el resanejament dels centres històrics. El progressiu convenciment de que la conservació s'havia d'emmarcar en termes urbanístics. El Congrés de Gubbio de 1960 va ser l'expressió d'aquest corrent. La tutela dels edificis o conjunts s'estenia a la totalitat del centre històric per motius culturals o tècnics (no adaptació). Significava també el rebuig a l'enderrocament d'edificis de valor ambiental, l'exclusió del restabliment mimètic, o de falsos barris antics. La conservació era entesa com sanejament estètic, com a eliminació d'afegits recents, com a requalificació higiènica i de recomposició d'unitats immobiliàries.

Des de la segona meitat de la dècada de 1960, fins a l'actualitat, les actuacions urbanes en els centres històrics, altra vegada en un contexte internacional, s'han classificat com:

- La renovació urbana, l'*urban renewal* americà de mitjans dels anys seixanta, era el corrent urbanístic que implicava la transformació de les àrees degradades, sobretot als E.U.A., i algunes ciutats europees com Paris. Suposava també la resistència a l'expulsió i la lluita i reapropiació popular de la ciutat. Era l'època dels "moviments urbans" a França, Regne Unit, Bèlgica, Holanda, Dinamarca, etc. A Barcelona es donen alguns intents en aquest sentit, com per exemple el cas de la Ribera-Sector Marítim Oriental. A Paris, es podria citar el cas de Les Halles, mentre que a Londres el del Covent Garden.
- La restauració integral és l'extensió de la restauració conservadora que significa el restabliment de la tipologia de la ciutat o del territori urbanitzat. L'exemple màxim és Bologna. Des dels anys seixanta treballa específicament el centre històric en el Pla Regulador de la Ciutat. Parteix de la premissa que el centre històric és la part moderna i viva de la ciutat. Es recupera l'ordre morfològic original i es compatibilitza l'habitabilitat de les estructures edificatòries. L'establiment del PEEP (Pla d'Edificació Econòmica Popular) al 1972 per al centre històric dóna l'èmfasi de la solució del problema mitjançant la rehabilitació, l'habitatge públic i l'empresa constructora petita. El resultat és una operació exemplar de limitat abast, però d'enorme interès des del punt de vista metodològic i de resultat arquitectònic.

- La reconstrucció de la ciutat és un altre model. La crisi energètica de mitjans de la dècada de 1970 significà un procés generalitzat de ralentització del ritme de creixement i fins i tot l'estancament i retrocés demogràfic de moltes grans ciutats, la crisi en el sector de la construcció i l'atonía en el mercat immobiliari, així com el protagonisme gairebé exclusiu del sector públic en la transformació de la ciutat. En aquests moments de minsa activitat econòmica i de baixa pressió immobiliària es va formular la "urbanística de l'austeritat" per a l'etapa de crisi urbana, en contraposició a la "urbanística opulenta" del període anterior. Posteriorment, la "reconstrucció" com estratègia conservacionista per la consolidació i transformació de la ciutat existent, sense pensar en processos de creixement, i abandonada definitivament la idea de "centre direccional", és un corrent a nivell internacional del moment, encara que a Barcelona, com argumenta Ferran Brunet, es formuli amb caràcters propis, com es veurà en l'apartat següent (BRUNET, F., 1996: 25).

Posteriorment, per al cas de Barcelona, la declaració de Ciutat Vella com a Àrea de Rehabilitació Integrada crea un model d'intervenció diferent i molt més ampli, ja que ofereix noves possibilitats no només en el marc de la rehabilitació privada d'habitatge, sinó en la recuperació econòmica i social del districte. Cal doncs, conèixer quin ha estat aquets model d'actuació i com ha evolucionat.

4.1.3. El model d'actuació a Ciutat Vella i al Raval

En aquest tercer subapartat es mostra quin ha estat el model d'actuació a Ciutat Vella i al Raval de Barcelona, és a dir, quin ha estat el conjunt de formes de planejament, legislació urbanística i eines per a la gestió, que s'han creat per tal d'aconseguir els objectius establerts, generals i concrets, en el procés de rehabilitació del conjunt de la ciutat vella.

Com s'ha vist en els capítols segon i tercer, el Raval de Barcelona, en el conjunt de Ciutat Vella, es presenta a finals dels anys setanta i principis de la dècada de 1980 com una de les àrees més degradades de la ciutat de Barcelona, tant a nivell urbanístic, com a nivell social (AJUNTAMENT de BARCELONA, 1981: 3; TATJER, M., 1987: 74-77; DOMINGO, M. i BONET, R. M., 1998: 145; CABRERA, P., 1998: 15-16). El model d'intervenció que inicialment, és a dir, a partir de la dècada de 1980, es va començar a conformar per part de l'administració local, plantejava uns objectius generals referits al manteniment o canvi dels tres aspectes assenyalats en l'anterior subapartat: l'estructura morfològica i l'arquitectura, els usos, i l'estructura social tradicional (BOHIGAS, O., 1985).

En primer lloc, pel que fa al manteniment o el canvi de l'estructura física per tal d'adaptar-la a les noves necessitats, es va apostar per un tipus d'actuació selectiva, que partia de la crítica a les actuacions arrasadores típiques de l'*urban renewal* (consistents en la destrucció de la morfologia urbana existent i la seva substitució per una nova morfologia, més moderna i rendible) i també a les actuacions tipus *pastiche* (consistents igualment en l'arrasament de la morfologia original i l'utilització en la seva substitució d'elements i estils arquitectònics antics, que servien per dissimular i maquillar l'actuació especulativa), però que també es situava contrària a actuacions absolutament conservacionistes del patrimoni. Per tant, calia conservar només aquelles parts de la ciutat vella que eren totalment necessàries (fites arquitectòniques i monuments, trames morfològiques concretes, etc.), mentre que també s'havien de fer actuacions renovadores que havien d'ajudar a la reconstrucció d'aquesta àrea de la ciutat.

En segon lloc, en referència als usos, un dels objectius més importants era el manteniment de la residència, que havia de ser compatible amb la indústria existent, de caràcter artesanal, i amb l'atracció d'altres activitats relacionades amb el lleure, la cultura, i similars. Per al manteniment de la residència, calia crear nous equipaments, dels quals el barri n'era molt deficitari, i així millorar la qualitat de vida dels residents.

I en tercer lloc, la intervenció en el Raval, i en el conjunt de Ciutat Vella, havia d'aconseguir el manteniment de la població que l'habitava; aquest grup social havia de ser el beneficiari tant del canvi físic com també de les plusvàlues generades en el procés de canvi, ja que havia estat el grup social que havia patit les conseqüències de la degradació durant molts anys. Al mateix temps, però, el canvi físic havia de ser l'impulsor de la regeneració social; s'havia de transformar i rejuvenir el grup social resident per tal de completar amb èxit la transformació d'aquestes àrees degradades de la ciutat. Com assenyalava Oriol Bohigas, aquest fet del manteniment de l'estructura social tradicional era un dels trets més difícils d'aconseguir en la transformació dels barris vells de les ciutats.

Posteriorment, a partir de la segona meitat de la dècada de 1980, es conformà un model d'intervenció que transcendia la simple rehabilitació d'habitatges o espais públics, és a dir, la reforma morfològica, per convertir-se en una actuació per a la recuperació econòmica i social de Ciutat Vella i del Raval, un model de rehabilitació integrada, que seguia conservant els grans objectius marcats:

Desde 1987 el Plan de Rehabilitación Integral para el conjunto de Ciutat Vella – centro histórico de Barcelona- (96.000 habitantes) desarrolla diferentes programas sectoriales de intervención que han transformado profundamente el distrito. Programas que afectan al urbanismo, la vivienda, las infraestructuras,

los espacios públicos, el equipamiento y las dotaciones, bienestar social, la revitalización económica, movilidad, accesibilidad y seguridad. (...) apuesta por hacer compatible la residencia con la actividad económica terciaria (comercio, hostelería, turismo, servicios, ocio) y potenciar su rango de centralidad mediante la instalación o potenciación de una oferta cultural importante. Se trata de desarrollar actuaciones que no sólo eviten la fuga de población residente sino que sean atractivas para atraer otra nueva en el futuro provocando la revitalización social, económica y urbanística del territorio (ABELLA, M., 1998).

Aquest projecte de revitalització de Ciutat Vella, i per tant també del Raval, eren un veritable pla estratègic, ja que operativament es composava d'una identificació de les debilitats i els punts forts del districte. Entre les primeres es destacava la necessitat de disposar d'un nombre important d'habitatges per tal de procedir al real·lotjament de les famílies afectades pels enderrocs; la inexistència o antiguitat de les infraestructures presents al districte; la mala accessibilitat al districte des de la resta de la ciutat; l'existència d'una estructura comercial envellida i inadequada a les pràctiques modernes, a més d'un gran nombre de locals tancats sense activitat; la mala imatge del districte deguda a la degradació urbanística i social; el predomini de l'edificació residencial de mala qualitat, el que significava les dificultats de reinversió per a la rehabilitació; problemes per a l'extensió del programa d'accés restringit de vehicles a la zona per la necessitat de disposar de rutes alternatives mitjançant carrers principals amb capacitat de suportar el trànsit al que s'impideix l'accés, al mateix temps que calia generar una oferta suficient d'aparcaments al voltant dels carrers que es desviaven. Entre els punts forts del districte es destacava la consolidació d'un projecte urbanístic amb un ordre de prioritats en les actuacions; l'alt nivell de participació; l'alt nivell de consens entre tots els agents participants en el projecte; la decisió municipal de realitzar l'esforç econòmic i organitzatiu per tal de portar a terme el projecte; l'estat de necessitat que forçava la intervenció; i la disposició d'un important valor de centralitat i de patrimoni històric i arquitectònic (ABELLA, M., 1998). Les variables positives i la seva explotació, i les variables negatives i la seva eliminació, conformaven uns escenaris possibles d'intervenció. Aquesta intervenció s'havia de basar, al mateix temps, en una estructura organitzativa dels elements institucionals, públics i privats, que l'havien de dur a terme. D'ací es derivaven una sèrie de plans d'actuació en diversos àmbits, que acompanyats d'unes estratègies de comunicació, havia d'acabar amb la transformació del medi ambient urbà i una millora de la qualitat de vida (quadre 4.3) (RUEDA, S., 1993).

La generació d'aquest model d'actuació, que s'emmarca, com s'ha vist, en la creació de tot un seguit de pràctiques a nivell europeu per a la rehabilitació dels centres històrics (BUSQUEST, J., 1986: 50), té una gènesi particular que es detalla seguidament.